



Pedagogická
fakulta
Faculty
of Education

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Pedagogická fakulta
Katedra slovanských jazyků a literatur

Diplomová práce

K problematice výuky sémantiky na 2. stupni ZŠ

Vypracovala: Bc. Adriana Šarmírová
Vedoucí práce: PhDr. Milena Nosková, Ph.D.

České Budějovice 2019

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala své vedoucí diplomové práce PhDr. Mileně Noskové, Ph.D. za čas, který mi věnovala, za ochotu, vedení a odbornou pomoc při psaní této práce.

Prohlašuji, že svou diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích dne 12. 7. 2019

.....
Adriana Šarmírová

Anotace

Diplomová práce se zaměřuje na problematiku vyučování sémantiky na 2. stupni ZŠ. Teoretická část obsahuje systematizaci poznatků o významu slov, podává výklad základních pojmů a poukazuje na vnitřní vztahy mezi slovy. Pozornost je věnována především didaktickému aspektu výuky sémantiky a zpracování dané problematiky ve vybraných současných učebnicích českého jazyka. V praktické části si klademe za cíl vytvořit kompletní výukový materiál (metodické listy, pracovní listy, výukové prezentace), který poslouží k realizaci vyučovacích hodin vztahujících se k učivu o významu slov.

Annotation

The diploma thesis is focused on the issue of teaching semantics to elementary school students from 6th to 9th grade. The theoretical part consists of organizing existing notes about the theory of word meaning, explaining the basic terminology and describing the inner relationships between words. The main focus is on the didactic aspect of teaching semantics and how it is implemented in the contemporary textbooks of the Czech language. In the practical part, the main goal is to create an exhaustive learning materials for the students from the 6th to 9th grade (methodical papers, worksheets, presentations) which can be used for teaching the word meaning at school.

OBSAH

1 ÚVOD	7
2 VYMEZENÍ LEXIKOLOGIE A SÉMANTIKY	8
2.1 Základní lexikální jednotky	9
2.1.1 Slovo	9
2.1.2 Pojmenování.....	10
2.1.3 Lexém.....	11
2.1.4 Víceslovné lexikální jednotky	12
2.2 Význam lexikálních jednotek	13
2.2.1 Lexikální význam.....	14
2.2.2 Gramatický význam	15
2.3 Významové vztahy mezi lexikálními jednotkami	16
2.3.1 Hyperonymie, hyponymie a kohyponymie	17
2.3.2 Synonymie.....	17
2.3.3 Opozitnost	19
2.3.4 Polysémie	21
2.3.4.1 Metafora a metonymie	21
2.3.5 Homonymie.....	22
3 VÝUKA SÉMANTIKY NA 2. STUPNI ZŠ	24
3.1 Pojetí výuky sémantiky v RVP ZV a ŠVP ZŠ	24
3.2 Didaktické zpracování obsahu učiva o významu slov	27
3.2.1 Podstata výuky lexikálního učiva.....	29
3.3 Učivo o významu slov v učebnicích pro 2. stupeň ZŠ	29
3.3.1 Učebnice nakladatelství SPN	30
3.3.2 Učebnice nakladatelství Nová škola	36
3.3.3 Srovnání učebnic	39
4 PŘÍPRAVA NA TVORBU VÝUKOVÝCH MATERIÁLŮ	41
5 NÁVRH VÝUKOVÉHO MATERIÁLU PRO VÝUKU SÉMANTIKY NA 2. STUPNI ZŠ	44
5.1 Slovo, jeho význam a forma	44
5.1.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.1	44
5.1.2 Výuková prezentace č.1	50
5.1.3 Pracovní list č.1	51
5.2 Slovo a ustálená spojení: sousloví	53

5.2.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.2	53
5.2.2 Výuková prezentace č.2	57
5.2.3 Pracovní list č.2	58
5.3 Slova a ustálená slovní spojení: frazémy I	60
5.3.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.3	60
5.3.2 Výuková prezentace č. 3	64
5.3.3 Pracovní list č.3	65
5.4 Slovo a ustálená slovní spojení: frazémy II.....	68
5.4.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.4	68
5.4.2 Pracovní list č.4	71
5.5 Slova jednoznačná a mnohoznačná	73
5.5.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.5	73
5.5.2 Výuková prezentace č. 5	77
5.5.3 Pracovní list č.5	78
5.6 Homonyma	81
5.6.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.6	81
5.6.2 Výuková prezentace č. 6	84
5.6.3 Pracovní list č.6	85
5.7 Synonyma	87
5.7.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.7	87
5.7.2 Výuková prezentace č.7	91
5.7.3 Pracovní list č.7	92
5.8 Antonyma	94
5.8.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.8	94
5.8.2 Výuková prezentace č. 8	97
5.8.3 Pracovní list č.8	98
6 ZÁVĚR	100
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	102
SEZNAM TABULEK.....	105

1 ÚVOD

Diplomová práce se zabývá tvorbou výukových materiálů a jejich ověřením při vyučování sémantiky na 2. stupni základní školy. Učivo o významu slov má mezi ostatními tematickými celky důležité postavení. Při vyučování daného tematického celku je důraz kladen nejen na rozšiřování slovní zásoby, ale především na to, aby si žáci uvědomovali přesné významy slov a vzájemné vztahy mezi ni a aby byli schopni slov náležitě užívat ve svých vlastních projevech.

Úvodní teoretická část podává systematizaci dosavadních poznatků z jazykovědného oboru lexikologie, definuje základní lexikologické pojmy. Největší pozornost je věnována významu lexikálních jednotek a významovým vztahům mezi slovy, především synonymií, antonymií, polysémií a homonymií. Při zpracování této kapitoly vycházíme z odborné lingvistické literatury, především z monografie Františka Čermáka *Lexikon a sémantika*.

Druhá část se zaměřuje na didaktický aspekt výuky sémantiky a na ukotvení tohoto tematického celku v *Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání* a ve *Školním vzdělávacím programu* konkrétní základní školy, na které je ověřen výukový materiál. Zmíněna je didaktická transformace daných poznatků o významu slov z vědního oboru lingvistiky do vyučovacího procesu. Didaktická část vychází z oborových didaktik českého jazyka a metodických příruček k učebnicím. Prostor je zde věnován rozboru a porovnání dvou řad učebnic českého jazyka pro druhý stupeň ZŠ. Analyzován a popsán je jednak výklad dané problematiky, tak i jednotlivá cvičení, pomocí nichž má být učivo procvičováno a upevňováno. Po důkladném prostudování učebnic a získaných zkušenostech z přímé pedagogické praxe je následně navržen vlastní výukový materiál.

Cílem praktické části je vytvořit kompletní výukový materiál na vyučovací hodiny týkající se učiva o slovní zásobě a významu slov. Výukový materiál je sestaven z 8 výukových lekcí zaměřených na podstatné učivo ze sémantiky. Každá výuková lekce obsahuje metodickou přípravu na vyučovací hodinu, dále pak výukovou prezentaci a pracovní list pro žáky. Většina výukových materiálů je využita přímo ve výuce na základní škole v rámci volitelného semináře Cvičení z českého jazyka, a následně jsou po reflexi odučené hodiny přepracovány.

2 VYMEZENÍ LEXIKOLOGIE A SÉMANTIKY

K vzájemnému dorozumívání mezi lidmi nutně potřebujeme slova. Naše komunikační, dorozumívací procesy sestávají z procesů pojmenovávacích, kdy označujeme slovy i víceslovnými jednotkami určité skutečnosti, a z procesů usouvztažňovacích, při nichž jednotlivá pojmenování uvádíme do vzájemných vztahů a organizujeme je do vyšších jednotek, tzv. výpovědí. Souhrnem všech slov, tedy slovní zásobou daného jazyka se zabývá lingvistická disciplína zvaná lexikologie neboli nauka o slovní zásobě. Ta zkoumá lexikální jednotky jednak z hlediska jejich formy, významu a významových vztahů k jiným lexikálním jednotkám, případně k ostatním jazykovým rovinám, jednak z hlediska jejich užití v různých typech situací a textech (Čechová a kol., 1995, s. 42). Chápeme-li jazyk jako systém, pak slovní zásobu považujeme za součást tohoto systému, označujeme ji jako lexikální rovinu. Lexikální rovinu tvoří vnitřně uspořádaný soubor pojmenování jazyka, jehož jednotky jsou složitou sítí vztahů propojeny se všemi ostatními jazykovými rovinami (*fonetickou, morfologickou, syntaktickou a stylistickou*). Karlík a kol. (2008, s. 85) poukazuje na to, že „*slova se skládají z jednotek rovin nižších, tj. fonémů a morfémů, jejichž prostřednictvím jsou zvukově, slovtvorně a tvaroslovně utvářena, zároveň se však podílejí jako stavební prvky na vzniku jednotek rovin vyšších, tj. slovních spojení, vět a textů.*“ Lexikologie má však v jazykovém systému výsadní postavení, což je dáno tím, že je nejbezprostředněji spjata s mimojazykovou skutečností.

Lexikologie se člení do dílčích jazykových disciplín, v nichž se předmět zájmu týkající se slovní zásoby blíže specifikuje. Lingvisté se však různí v názoru na to, které disciplíny zařadit pod lexikologii, a které naopak postavit mimo ni jako zcela samostatné disciplíny. Autoři *České lexikologie* (1985) za disciplíny věnující se speciální lexikologické problematice považují sémaziologii či lexikální sémantiku (*nauku o významu slov*), onomaziologii (*nauku o pojmenování*), etymologii (*nauku o původu slov*), onomastiku (*nauku o vlastních jménech*) a lingvistický aplikovaný úsek lexikografie (*nauku o slovnících*), za volněji související úseky pak frazeologii (*nauku o frazeologických jednotkách*) a derivatologii (*nauku o tvoření slov*), která je na pomezí mezi dvěma disciplínami, lexikologií a morfologií (Čermák a Filipec, 1985, s. 13-14). Je nutné znovu podotknout, že v odborné literatuře od různých autorů se setkáváme nejen s odlišným počtem těchto disciplín, ale i s jejich rozdílnou náplní (Hauser, 1980, s. 7).

Z těchto disciplín je pro nás vzhledem k zaměření práce podstatná prvně zmiňovaná lexikologická disciplína zabývající se významy slov. Lexikální sémantika je totiž považována za stěžejní lexikologickou disciplínu, která se zabývá podstatou lexikálního významu, vztahem významu a formy slova, významovou strukturou slova, významovou hierarchií u mnohoznačného slova, vztahem pojmové a pragmatické složky lexikálního významu, vnitrojazykovými sémantickými vztahy mezi lexikálními jednotkami, jako je polysémie s homonymií, synonymie, antonymie, hyperonymie s hyponymií, diferenciací slovní zásoby podle stylistické hodnoty, změny lexikálního významu na základě přenesení významu. (Hubáček a kol., 1996, str. 57). Bližší charakteristika těchto významových vztahů bude podána v podkapitole *Významové vztahy mezi lexikálními jednotkami*.

2.1 Základní lexikální jednotky

Předpokladem pro další analyzování a popis významových vztahů lexikální roviny je potřeba nejprve definovat základní lexikální jednotku, čímž se míní „základní a minimální formální prvek, vymezený svou funkcí v systému“ (Čermák, 2011, str. 17). V moderní lexikologii se pro označení lexikálních jednotek užívá názvů diferencovaně, a to podle různých aspektů, na jejichž základě můžeme ve slovní zásobě rozlišovat tři typy jednotek: slovo, pojmenování a lexém. Zjednodušeně lze jednotky vymezovat z hlediska formálního, funkčního a onomaziologického (Čermák, 2011, str. 17).

Chceme-li zkoumat lexikální jednotku, je možné k ní přistupovat dvěma způsoby, které se však vzájemně doplňují a oba mají vztah k lexikologii. Vycházíme-li od formy pojmenování k jeho obsahu, jedná se o sémaziologickou metodu, jíž využíváme především v sémantice. Postupujeme-li naopak od myšlenkového obsahu k formě pojmenování, využíváme metody onomaziologické, tímto procesem označování se zabývá disciplína zvaná onomaziologie (Čechová, 1995, s. 42).

2.1.1 Slovo

Za základní lexikální jednotku slovní zásoby se tradičně považuje slovo, které je „základním prostředkem pro vyjadřování pojmenování (a označování vůbec)“ (Čechová a kol. 2000, s. 75). Slova jsou „pojmenováním předmětů, jevů, dějů, vlastností, okolností a vztahů, dále též vyjádřením našeho poměru ke skutečnosti i našich citů a vůle“ (Havlová a kol, 1999, s. 96). Mohlo by se zdát, že se jedná

o snadno vymežitelný pojem, doposud však nebyla vytvořena uspokojivá definice, do které by bylo možné zahrnout všechna slova slovní zásoby a zároveň by se nevztahovala na jiné jednotky jazyka. Obtíže způsobuje velká rozmanitost slov v rovině formální, významové a funkční, a také to, že slovo je předmětem zkoumání nejen v lexikologii, ale také v morfologii, slovtvorbě a skladbě, v těchto disciplínách je totiž vždy upřednostňován jiný aspekt slova. Slovo tedy „svými aspekty zasahuje do všech jazykových rovin, popis těchto rovin je i popisem jednotlivých aspektů slov, jejich částí, složek a útvarů na nich budujících“ (Filipec a Čermák, 1985, s. 31).

V publikaci *Čeština – řeč a jazyk* (2000, s. 61-62) je dostatečně názorně předvedeno vymezení slova z jeho různých hledisek¹. Na větě *Potkala jsem se se svou kamarádkou z Kostelce nad Černými lesy* je doloženo, že slovo lexikální, grafické, fonetické, morfologické a syntaktické není totéž. Všechna hlediska a kritéria charakterizující slova proto platí pouze omezeně, resp. platí až ve svém souhrnu. V publikaci *Česká lexikologie* je za důležitý rys slova považována jeho dvojstránková povaha, tj. formálně-významová jednota, formu tvoří skupina hlásek nebo písmen a obsah slova jeho význam, který je „poukazem slova k určitému úseku skutečnosti zprostředkovanému naším vědomím“ (Filipec a Čermák, 1985, s. 21). Grepl a kol. (2008, s. 67) dodávají, že mezi formou slova a jeho obsahem v lidském vědomí neexistuje žádná přímá souvislost, *vztah mezi nimi vzniká pouze na základě konvence, pro uživatele daného jazyka je však závazný.*“ Libovolnost jazykového znaku nezávislého na mimojazykové skutečnosti dokazuje odlišnost slov zvolených k pojmenování stejné reality v cizích jazycích: *pes, a dog, der Hund*. Výjimku představují citoslovce napodobující zvukovou realitu.

Zjednodušeně slovo definujeme jako „ustálenou jednotku jazyka, která je tvořena řadou fonémů ve větě přemístitelnou (výjimečně fonémem jediným) a nese lexikální a/nebo gramatický (případně též pragmatický) význam“ (Grepl a kol., 2012, str. 67).

2.1.2 Pojmenování

Chceme-li pojmenovat nějakou skutečnost, musíme jí přiřadit určitou jazykovou formu. Nejčastějším prostředkem pojmenování dané skutečnosti je slovo. Slovo a pojmenování tudíž není totéž, jelikož pojmenování může být vyjádřeno nejen jedním slovem, ale také souslovím a frazeologickým spojením. Pojmenování je *proces, při*

¹ lexikálního, grafického, fonetického, morfologického a syntaktického

kterém dochází k přiřazování jazykové formy pojmu (myšlenkové zpracování pojmenované reality v lidském vědomí), zároveň je pojmenování i výsledkem tohoto procesu, může být realizované jedním slovem (učebnice, pravidlo), nebo spojením více slov (vysoká škola, český jazyk, upadnout do rozpaků). Pojmenování je pojem užívaný především v onomaziologii (Cvrček a kol., 2010, s. 68-69).

2.1.3 Lexém

Jelikož je velmi obtížné teoreticky vymežit slovo a vzhledem k tomu, že lexikologie má své specifické potřeby, byly zavedeny pro popis lexikální roviny jazyka další jednotky, v moderní lexikologii se ujal termín lexém, což je „*systémová (tj. ustálená, langueová) formálně samostatná, avšak funkčně a abstraktně chápaná znaková jednotka, která je formálně jednoduchá nebo složená (víceslovná), tj. tvořená jediným tvarem nebo úhrnem všech příslušných (flektivních) tvarů patřících funkčně k sobě*“ (Čermák, 2010, s. 17). Oproti tomu termín *slovo* stejný autor považuje za „*jediný konkrétní a textový (parolový) tvar lexému, popř. i sám lexém, jde-li o jednoslovný a formálně neměnný lexém*“ (Čermák, 2010, s. 17).

Grepl (2011, s. 69) definuje lexém jako „*abstraktní jednotku lexikálního systému nadřazenou všem svým lexikálními manifestacím v řečových řetězcích, tj. zahrnující u ohebných slov všechny gramatické tvary (např. kupuji, kupuješ, bude kupovat...; tatínek, tatínkovi, tatínkem...)*. Slovní tvary sice mají odlišné gramatické významy, ale lexikální význam je pro všechny tyto formálně odlišné tvary shodný. Veškeré gramatické tvary lexémů zastupuje ve slovnících jeden tvar, tzv. lemma, což je reprezentativní realizace lexému, pro substantiva je to tvar nominativu singuláru, pro slovesa infinitiv (Grepl a kol., 2012, s. 69).

Ke slovu tedy přistupujeme jako k jednotce lexikální. Zajímá nás především významová stránka slova, tedy to, že slovní tvar *bude kupovat* se sice skládá ze dvou grafických slov², ale jeho lexikální význam se nijak neliší od základního tvaru slovesa *kupovat*, proto ho považujeme za jedno slovo lexikální, které spojením slovesa *být* a *infinitivu* vyjadřuje gramatický význam, konkrétně budoucí čas.

Synonymně s termínem lexém bývá používáno označení lexikální jednotka. Lexémy nemusí mít pouze formu jednoho slova, ale mohou mít i podobu víceslovnou. V rámci víceslovných lexikálních jednotek rozlišujeme víceslovná pojmenování, tzv.

² „Z hlediska grafického za slova považujeme útvar tvořený několika grafémy (nebo i jednoslovným) spojenými v celek, oddělený od ostatních slov po obou stranách mezerou.“ (Čechová a kol., 1995, s. 61)

sousloví (např. *vysoká škola, přívlastek shodný*) a frazémy (např. *pálit za sebou mosty, mít pro strach uděláno*) (Grepl a kol., 2012, s. 69). V publikaci *Česká lexikologie* je forma lexému vymezena podobně: „*formálně jednočlenný lexém je slovo, vícečlenný lexém je frazém a sdružené pojmenování*“ (Filipec, Čermák, 1985, s. 28). Lexém může mít pouze jeden význam nebo dva a více významů, přičemž jeden je vždy tím základním a ostatní jsou přenesené, druhotné (viz mnohoznačnost lexikálních jednotek).

2.1.4 Víceslovné lexikální jednotky

V jazyce existuje velké množství ustálených spojení (např. *doba ledová, hlavní věta*) mající „*charakter formálně vícečlenných, avšak významově celistvých lexikálních jednotek reprodukovatelných pouze jako celek*“ (Cvrček, 2010, s.68). O jejich nedělitelnosti svědčí skutečnost, že nelze jejich členy nahrazovat synonymy (srov. *doba ledová x doba studená*) ani antonymy (srov. *doba ledová x doba horká*), případně je dále rozvíjet (*doba velmi ledová*). Víceslovná pojmenování jsou charakterizována jako spojení slov, která označují nějakou skutečnost společně, dělíme na sousloví, která fungují obvykle jako termíny (*oxid uhličitý, smrk ztepilý*) a frazémy (*bílá vrána, chytat lelky*). Protipólem ustálených spojení jsou volná spojení slov, tedy běžné kolokace³, která vznikají v aktuálních kontextech. Vezme-li si např. slovo *pes*, tak jeho typickými kolokacemi jsou „*hlídací pes, toulavý pes, pes štěká, venčit psa*“ (Cvrček, 2010, s.68).

Sousloví

Víceslovné lexikální jednotky pojmenovávají dosud nepojmenovanou skutečnost, převážně se jedná o termíny. Jejich význam je snadno odvoditelný z významu jednotlivých složek, jelikož jsou motivačně průhledné, když například rozložíme dvojslovné pojmenování *mikrovlnná trouba* na složky – „*trouba*“ jakožto část kamen určená k pečení; „*mikrovlnná*“ využívající mikrovlnné záření, získáme význam celého pojmenování, a tím je zařízení k tepelné úpravě potravin využívající mikrovlnného záření. Některá víceslovná pojmenování však mají charakter metaforický (např. *slzičky Panny Marie*). Z hlediska formy bývají víceslovná pojmenování často dvouslovná (*polohrubá mouka*), mohou se však vyskytovat i vícečlenná pojmenování (*hrubý domácí produkt*). Nevýhodou víceslovných pojmenování je jejich délka a neschopnost tvořit odvozeniny. V běžně mluvené češtině, především v profesní mluvě a slangu proto velmi často dochází k nahrazování víceslovné lexikální jednotky

³ Kolokací se rozumí kombinace jazykových prvků lexikální povahy. (Cvrček, 2010, s. 68)

jednoslovnou, tzv. univerbizaci, např. *mobilní telefon – mobil, vysoká škola – vejška*. Většina univerbizovaných lexikálních jednotek je však nespisovná (Grepl a kol., 2012, s. 70).

Frazémy

Frazémy jsou základní jednotkou frazeologie⁴. Dle Čermákova vymezení je frazém a idiom⁵ „jedinečné spojení minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v jiném spojení (resp. více spojeních), popř. se vyskytuje pouze ve výrazu jediném (resp. několika málo)“ (Čermák, 2007, s. 31). Z hlediska významového je potřeba zdůraznit, že frazém je ustálená kombinace minimálně dvou lexikálních forem, které spolu vytváří celistvý význam nerozložitelný na významy jednotlivých složek, a tudíž se do kontextu zapojuje jako celek. V odborných publikacích najdeme mnoho podrobných klasifikací frazeologických jednotek, pro účely diplomové práce nám však postačí nejběžnější, i když velmi zjednodušené třídění používané ve školách. Tradičně mezi frazémy vyčleňujeme rčení, ustálená přirovnání, přísloví a pranostiky.

2.2 Význam lexikálních jednotek

Význam je složitý pojem, kterým se zabývá nejen lingvistika, ale také filozofie, psychologie či sémiotika. Povaha a funkce slova se vysvětluje pomocí znakové teorie. Naukou o znacích se zabývá sémiotika. Slovo můžeme, vzhledem k tomu, že jazyk vnímáme jako systém znaků, považovat za znak. Znak je „prostředek, který zastupuje nějakou skutečnost a poukazuje na ni a má svou stránku formální a významovou“ (Hauser, 1980, s. 60). Význam lexému v jazykovědě odvozujeme z jeho užití a funkce v komunikaci. Vzhledem k tomu, že každé slovo má stránku formální a stránku významovou, rozlišujeme v lexikologii dva základní významy, a to význam lexikální a gramatický. Slovo *pes* má sice oba typy významů, to však neplatí o všech pojmenováních, např. slovo *opět* má jen věcný význam, protože jen význam mluvnický. S tím souvisí rozlišování slov na autosémantika, plnovýznamová slova nesoucí význam sama o sobě a synsémantika, neplnovýznamová slova, která získávají věcný význam, až ve spojení s plnovýznamovými slovy.

⁴ Frazeologie, jež se zabývá studiem a popisem frazému a idiomu, byla vnímána jako součást lexikologie, než se na konci 20. století vyčlenila coby samostatná vědní disciplína (Filipec, Čermák, 1985, s. 166).

⁵ Frazém a idiom jsou si pojmově blízkými termíny, ale zatímco frazém zohledňuje především formální stránku frazeologické jednotky, idiom upřednostňuje stránku významovou.

2.2.1 Lexikální význam

Lexikální význam je „jazykově ztvárněný odraz mimojazykové skutečnosti buď jednotlivé, nebo třídy skutečností nebo vztahu skutečností zprostředkovaný vědomím, který je v nutném recipročním vztahu k lexikální formě, gramaticky utvářené a spolu s ní souvztažný s lexikálními jednotkami příslušné nadřazené třídy nebo dílčího systému a aktualizuje se při použití lexikální jednotky v kontextech“ (Filipec a Čermák, 1985, s. 49). Lexikální význam je obtížně uchopitelný jev, na jehož konstituování se podílí řada činitelů, a to především samotná pojmenovávaná skutečnost obsahující soubor znaků, jejím vnímáním posléze vzniká v našem myšlení pojem, jednotka reality. Pojem zahrnuje soubor znaků, díky nimž vzniká jakási myšlenková konstrukce, jednotka myšlení. Danému pojmu poté přiřadíme jazykovou formu, čímž vzniká pojmenování, jednotka jazyka. Lexikální význam se zpřesňuje až zasazením do kontextu (Cvrček, 2010, s. 70).

Vztah mezi pojmem, slovem a věcí je založen na určité konvenci. Přesvědčit se o tom můžeme, vezme-li v úvahu to, že zdomácnělá šelma psovitá (pojem) se v češtině označí slovem *pes*, v němčině slovem *der Hund*, v angličtině *dog*, v ruštině *sobaka*, vztaheno k danému zvířeti pak slovo dává uživatelům určitého jazyka konkrétní smysl, uživatelům jiného jazyka však nikoliv.

Lexikální význam má svoji strukturu, kterou můžeme vyjádřit pomocí sémantických komponentů, tzv. sémů, např. význam slova *žena* zahrnuje sémy: *živá, lidská bytost, ženského pohlaví, dospělá*. Hovoříme o tzv. minimálním významovém distinktivním rysu, popř. prvku schopném odlišit jeden lexém od druhého. Stejně sémy dvou slov jsou také nositeli významového mezislovního vztahu, např. u slov *velký* – *malý* je jejich společným sémem „prostorovost“, která má však jinou míru této prostorovosti, proto mezi nimi vzniká vztah antonymie. Sémy lexikálních významů patří dvěma významovým složkám, pojmové (nociónální) a pragmatické (Hubáček a kol., s. 62).

Složka pojmová (nociónální) je tvořena sémy nociónálními a „vyjadřuje vztah k denotátu⁶ znaku a odráží význam slova na základě obvyklé kombinace. Termíny jsou většinou omezeny na tento význam, a proto se často dají vyjádřit jednoznačnou definicí“ (Cvrček, 2010, s. 70). Nociónální složku lexikálního významu lze vyjádřit: (a) logickou

⁶ Denotát je jádro významu slova, je to objekt vnější reality, ale i kulturní, myšlenkové apod., je nezávislý na kontextu a situaci. Je poměrně stabilní, zčásti vymezitelný a v zásadě pro všechny mluvčí shodný (Cvrček, 2010, s. 70).

též klasickou definicí, která je uvedena ve slovníku, v němž je pojem zařazen do nadřazené třídy (*genus proximum*), následně je specifikujícími rysy (*differentia specifica*) odlišen od ostatních členů téže třídy; (b) komponentovou (sémovou) analýzou předpokládající, že významy jsou dále rozložitelné na menší významové rysy (tzv. sémy); (c) vyložením pomocí synonym (např. *lingvistika* = *jazykověda*). Tyto uvedené postupy se v praxi vzájemně kombinují, ke komplexnímu popisu lexikální jednotky, však nejsou ani zdaleka dostačující, vždy je třeba ještě vycházet z kontextu textového užití a brát v úvahu i pragmatickou složku významu.

Na konstituování lexikálního významu se může podílet i pragmatický faktor, čímž je myšlen „*postoj mluvčího k pojmenovávané realitě, k promluvené situaci*“ (Grepel a kol., 2012, s. 76). Jeho působením získává význam tzv. pragmatické rysy, k nimž patří např. konotace⁷, asociace, emoce mluvčího, hodnocení a také tematická vrstva, která je dána organizací textu, a vrstva stylistická.⁸ Pragmatická významová složka se plně projeví až v aktuálně pronesené promluvě. Některé významy slov získávají v různých dobových a ideologických kontextech jiné hodnotící příznaky (srov. *husitství*). Ve významu některých slov je však pragmatický rys už plně zakořeněn, tedy systémově zakotven (srov. *držka* má i jako izolované slovo bez užití v kontextu záporný hodnotící rys oproti neutrálnímu výrazu *ústa*). Lexikologie se zaměřuje především na tyto systémové pragmatické významy lexikálních jednotek. V jazyce však existují i slova bez pragmatického významu, jsou jimi především termíny.

2.2.2 Gramatický význam

Gramatický význam udává, jaké vztahy ve větě lexikální jednotka vyjadřuje. Složky gramatického významu se ztotožňují s jednotlivými mluvnickými kategoriemi u ohebných slov, u jmen tedy určujeme *pád, číslo, rod* a u sloves *osobu, číslo, čas, způsob, rod, vid*. Výrazy *pes* a *psů* mají též věcný význam, ale první z nich vyjadřuje mluvnický význam 1. pádu a jednotného čísla a druhý význam 2. pádu a množného čísla. V některých jazycích se kategorie, které čeština vyjadřuje gramaticky, mohou vyjadřovat lexikálně. „*Mluvnické významy jsou ty, obecné významy, již nabývají slova podle mluvnických pravidel každého jazyka, tedy podle jeho gramatické soustavy*“ (Havránek a Jedlička, 1981, s. 46). Všechna slova ve slovní zásobě lze na základě

⁷ Konotacemi označujeme vedlejší významové rysy lexému (postojové, hodnotící, estetické apod.). Konotace jsou značně nestálé, neohraničené a otevřené vůči individuálním zkušenostem (jiné konotace se promítanou u slova *pavouk* nadšenému přírodovědci a jiné *bázlivé ženě*). (Cvrček, 2010, s. 70).

⁸ Lexikální jednotky s pragmatickými příznaky jsou vhodným prostředkem stylistického odstínění a stylistické diferenciací.

významu zařadit do slovního druhu. Předložky, spojky a částice se označují jako synsémantika, neboť se podílejí na výstavbě textu, jejich význam je tudíž především gramatický, jejich význam lexikální je velmi oslabený. Plnovýznamová slova neboli autosémantika mající plný věcný význam, také dále plní ve větě funkci větného členu.

2.3 Významové vztahy mezi lexikálními jednotkami

Jednotky lexikální roviny jsou propojeny nejen vztahy formálními a formálně významovými, které zkoumá zejména slovo tvorba, ale též souvislostmi v oblasti čistě sémantické. Slovní zásoba je strukturována paradigmatickými a syntagmatickými významovými vztahy (Grepl a kol., 20012, s. 79).

Za paradigmatický vztah považujeme takový vztah, v němž jsou jednotlivé lexikální jednotky mezi sebou propojeny významovým vztahem, který jim umožňuje dosazovat a obměňovat takto propojené lexikální jednotky na totéž místo ve větě, v konkrétním kontextu se však vzájemně vylučují (kromě synonym), tj. nemohou platit zároveň. Uveďme si to na pojmenování barev: Ve větě *Koupila si bílý kabát* lze slovo *bílý* nahradit jinými označeními pro barvy, např. *černý, žlutý, zelený*, v kontextu týkajícího se jednoho určitého kabátu, však může platit pouze jedna možnost. K paradigmatickým vztahům významovým patří antonymie, synonymie, polysémie, homonymie, hyperonymie, hyponymie a kohyponymie. Specifické postavení zaujímá polysémie, z hlediska polysémického lexému jde sice o významové vnitřní vztahy, jenže z hlediska jednotlivých významů jde o vnější vztahy mezivýznamové. Tyto vztahy přirozeně souvisí s lidským myšlením a s lidskou psychologií (Filipec a Čermák, 1985, s. 128).

Při popisu vztahů lexikálních jednotek vycházíme od vztahů paradigmatických, které se však manifestují ve vztazích syntagmatických. Syntagmatické významové vztahy jsou mezi jednotkami, které se mohou ve větě spojovat. Jednou z důležitých vlastností slova je totiž schopnost spojovat se s jinými slovy do větších celků, např. slovo *pes* se na jedné straně pojí se slovy *štěkat, vrčet, kousat, hlídat*, na druhé straně se slovy *lovecký, chlupatý, zlý* apod. Krajním případem jsou slova pojící se jen s jedním či několika málo výrazy, taková slova se objevují především ve frazémeh.

Celistvý význam každé lexikální jednotky se ve struktuře slovní zásoby ustanovuje v propojení paradigmatických a syntagmatických významových vztahů, proto hovoříme o paradigmaticko-syntagmatických vztazích (Čermák, 2010, s. 250).

2.3.1 Hyperonymie, hyponymie a kohyponymie

Vztahy mezi lexikálními jednotkami založené na věcném významu, mohou vyplývat z významové hierarchie, odrážejí hierarchickou strukturu lidského poznání. Z tohoto hlediska můžeme rozlišit: slova nadřazená (hyperonyma), což jsou slova s obecnějším významem, která jsou oproti jiným slovům z téhož významového okruhu na vyšší významové úrovni (např. *zelenina*); slova podřazená mající konkrétnější význam jsou oproti jiným slovům z téhož významového okruhu na nižší významové úrovni (např. *rajče, okurka, brokolice* ve srovnání se slovem *zelenina*). Z hlediska tzv. extenze pojmu, tj. „*třídy všech jevů skutečnosti, na něž se daný pojem a odvozeně též význam lexikální jednotky vztahuje, je podřazená jednotka (hyponymum) zahrnuta v jednotce nadřazené hyperonymum, např. třída všech pstruhů je součástí třídy ryb*“ (Grepel a kol. 2012, s. 82). Z hlediska intenze pojmu je celý význam nadřazeného lexému obsažen ve významu lexému podřazeného, ten je však navíc obohacen o soubor významových rysů (sémů). Tyto vztahy mezi hyperonymy a hyponymy jsou podstatné pro organizaci slovníků, kde je prvně představeno hyperonymum, na základě něho se pak za pomoci zpřesňujících rysů definuje význam jednotky hyponymické (Grepel a kol., 2012, s. 83).

Slova stojící na stejné významové úrovni jako jiná slova z téhož významového okruhu (např. *rajče* a *okurka*) a lišící se pouze diferenčními příznaky, spojuje vztah souřadnosti. Jedno slovo přitom vstupuje do více vztahů současně, např. slovo *zelenina* je vůči slovu *rajče* nadřazené, ale vůči slovu *potravina* podřazené (Filipec, Čermák, 1985, s. 142).

2.3.2 Synonymie

Synonymie je „*sémantický vztah mezi formálně odlišnými jazykovými jednotkami, které mají téměř shodný nebo velmi podobný význam*“ (Cvrček, 2010, s. 73). Více forem tedy odpovídá jednomu významu, na rozdíl od polysémie, kdy jedné formě odpovídá několik lexikálních významů. Ve většině odborných lingvistických publikacích najdeme rozlišení vztahu synonymie na synonymii úplnou a synonymii částečnou.

Podle Filipce a Čermáka (1985, s. 133) můžeme-li synonyma zaměnit ve všech kontextech, hovoříme pak o synonymii úplné, která je poměrně vzácná, neboť se v jazyce upřednostňuje úspornost ve vyjadřování (viz polysémie a homonymie). Za

úplná synonyma bývají považovány například domácí termíny a jejich cizojazyčné ekvivalenty: *jazykověda – lingvistika, lékařství – medicína*. V publikaci *Česká lexikologie* autoři tedy zaujímají ještě postoj⁹, že tato úplná, absolutní synonyma existují, v novější publikaci *Lexikon a sémantika* už F. Čermák toto pojetí vyvrací „*poukazem na jejich odlišné chování, resp. distribuci, specificky kolokabilitu a frekvenci každého z členů takové domnělé dvojice*“, a naopak tvrdí, že synonymie je „*jev vždy jen různě částečné podobnosti významu dvou a/nebo více různých lexémů*“ (Čermák, 2010, s. 264). Protože vezme-li v úvahu všechny kontexty, stylové aspekty a frekvenci lexému, je absolutní synonymita prakticky vyloučena. Ve skutečnosti totiž nejde o pouhé zmnožení slov stejného významu, ale o pojmenování různě odstíněná. Synonym se proto užívá především ve stylistice, neboť „*jazyk poskytuje možnost mluvčím nebo pisatelům, aby vybírali prostředky podle záměru a podle komunikační situace, aby nemuseli opakovat stále stejné pojmenování, aby mohli vyjádřit různou míru, různou intenzitu děje, své zaujetí, popř. nezaujetí sdělovaným, své hodnocení, své stanovisko ke skutečnosti*“ (Čechová a kol, 1995, s. 48-49).

Většina synonym se překrývá v základních významových rysech, ale liší se rysy okrajovými či pragmatickými (emocionálními, hodnotícími a stylistickými), tato synonyma jsou velmi běžná, vztah mezi nimi označujeme za částečnou synonymii, resp. významovou podobnost. Významy se mohou lišit např. přesností významu (např. *červený – rudý*), intenzitou (*teplo – horko*), stylovým zabarvením (*měsíc – luna*), příslušností k některému útvaru národního jazyka (*stále – furt*), citovým zabarvením (*spát – hajat – chrápat*) (Čermák, 2010, s. 265).

V rámci částečné synonymie podle Grepla a kol. (2012, s. 80-82) rozlišujeme:

(a) **Synonyma ideografická** lišící se ve složce nociónálního (věcného) významu a v distribuci nelze ve všech kontextech zcela zaměnit (např. *běžet – utíkat: do kopce, rychle, pro pomoc...* ale slovo *utíkat* už běžně neuvžíváme ve spojení se slovem *závod*).

K ideografickým synonymům řadíme také **synonyma specifikační**, která mají funkci významového zpřesnění (např. *červený – rudý* znamenající *temně červený*). O synonymii intenzifikační hovoříme tehdy, mají-li lexikální jednotky rozdílnou intenzitu významového znaku (např. *studený – ledový, strach – hrůza, volat – křičet*).

(b) **Synonyma pragmatická** se mezi sebou nemusí lišit pouze odstíny nociónálního významu, ale odlišují se především pragmatickými rysy, na jejichž

⁹ Shodný postoj k dělení synonym na úplná a částečná najdeme i v publikacích *Příruční mluvnice češtiny* (2012, s.103), *Čeština – řeč a jazyk* (1995, s. 48) a *Mluvnice současné češtiny* (2010, s. 73).

základě se ještě dále diferencují na synonyma stylistická a emocionální. *Synonyma stylistická* se liší stylistickými příznaky, odlišná je jejich možnost použití v různých prostředích a v odlišně funkčně vymezených projevech. Liší se například příznaky na ose knižnost – neutrálnost – hovorovost (neutr. *nehoda* – hovor. *malér*). *Synonyma emocionální* vyjadřují různé citové a hodnotící postoje mluvčích, např. *spát* – *hajat*, *noha* – *hnáta* (Grepl, 2012, s. 80-81).

Synonymní lexikální jednotky nevytvářejí v systému jazyka pouze dvojice (na rozdíl od antonymie), ale vytvářejí se celé synonymní řady, především u plnovýznamových slov je synonymie značně bohatá. V jejich centru je vždy lexikální jednotka tzv. dominanta, které označuje skutečnost, k níž se vztahují i ostatní lexikální jednotky z řady svým základním významem a neobsahuje, pokud možno žádné jiné významové ani pragmatické příznaky, kontextově je nejméně omezená a vyskytuje se v největší frekvenci (Čermák, 2010, s. 266).

2.3.3 Opozitnost

Opozitnost vedle synonymie představuje základní paradigmatický vztah mezi lexikálními jednotkami. Významový vztah opozitnosti „je realizován na stejném významovém základě a v ideálním případě se liší v jednom sémantickém rysu (*muž x žena – dospělá lidská bytost mužského pohlaví x dospělá lidská bytost ženského pohlaví*“ (Cvrček a kol., 2010, s. 74). Opozitnost existuje pouze mezi dvěma souřadnými lexikálními jednotkami, které jsou spojeny společným obecným významem, v případě dvojice antonym *chytrý x hloupý* je společným významem hodnocení mentálních schopností, ale lišící se pouze protichůdnou hodnotou jednoho svého významového rysu, sému. Z významu opozit vyplývá, že všechna slova nemohou vstupovat do protikladných vztahů, nýbrž pouze ta, která mají ve své významové struktuře znak, jenž má svůj opak (Čechová a kol., 1995, s. 49). V češtině se kromě pojmu opozitnost¹⁰ setkáváme i s termíny antonymie¹¹ či protikladnost. V publikaci *Lexikon a sémantika* jsou na základě široce chápané opozitnosti vyčleněny tři podtypy významové protikladnosti: antonymie, komplementárnost a konverznost:

a) **Antonymie** (zvaná též **polární, kontrární** či **graduální opozitnost**)

Pro tuto opozitnost je typické, že členové protikladné dvojice, např. *ledový*

¹⁰ V publikacích *Česká lexikologie, Mluvnice současné češtiny a Lexikon a sémantika* je pojem antonymie zcela nahrazen pojmem opozitnost, neboť antonymie je považována pouze za jeden typ opozitnosti, nikoli za termín označující souhrnně veškerá slova vstupující do opozitního vztahu.

¹¹ Významová opozitnost se tradičně nazývala antonymií, v současnosti však tento termín užíváme spíše pro označení jednoho z typů opozitnosti (Grepl, 2012, s. 84).

x *horký*, *malý* x *velký*), nepokrývají svými významy celý rozsah nadřazeného pojmu, tudíž z popření jednoho členu nemusí nutně vyplývat člen druhý, tzn. že *nápoj*, který není *ledový*, nemusí být automaticky *horký*, ale třeba *vlažný*. Jedná se vlastně o dva krajní póly na stupnici, mezi které lze vložit ještě jeden či více prostředních členů, např. *ledový – studený – chladný – vlažný – teplý – horký*). V případě, že nemáme pro střední člen pojmenování, je možné si ho alespoň pojmově představit a vyjádřit opisem (*ani hluboký*, *ani mělký*, tzn. že má střední hloubku). Jeden lexém z dvojice polárních antonym lze použít bezpříznakově „v *zobecňujícím významu platném pro označení celé stupnice*“ (Grepl, 2012, s. 85). V případě zjišťování věku se zeptáme: *Jak je to dítě staré*, nikoliv *Jak je to dítě mladé*. Tento podtyp opozit jsou schopna tvořit především jakostní adjektiva, která lze stupňovat (*mladý – mladší – nejmladší*). Druhý stupeň těchto adjektiv se pak užívá ve srovnávacích větách, např. *Adam je starší než já* (Čermák, 2010, s. 269).

b) **Komplementarita** (zvaná též **kontradiktorická opozitnost**)

U těchto komplementárních opozit dochází k významovému pokrytí celého obsahu nadřazeného pojmu, na rozdíl od polárních antonym mezi nimi neexistuje žádný prostor pro přechodové členy, z popření jednoho členu opozitní dvojice logicky vyplývá platnost členu druhého (*živý* x *mrtvý* – tzn. není-li osoba mrtvá, musí být živá a naopak). Jejich význam není stupňovatelný, nejsou-li užita v přeneseném významu. Komplementární opozitnost má velmi blízko k negaci, srov. výpověď s negací (*Pavel nespí*) se spojuje s výpovědí bez negace (*Pavel spí*), což je obdobný vztah, který je mezi komplementárními opozity (*bdít* x *spát*).

c) **Konverznost**

Konverzní opozita nevyjadřují vztah založený na negaci, ale zachycují protichůdnost pohledu, z něhož je viděná stejná skutečnost (*koupit* x *prodat*, *oženit se* x *vdát se*) nebo označení různých sociálních rolí (např. *žena* x *muž*, *učitel* x *žák*, *lékař* x *pacient*, *zaměstnavatel* x *zaměstnanec*). Za typ konverznosti považujeme i tzv. **vektorová antonyma**, která označují opačný směr (*přijít* x *odejít*, *najít* x *ztratit*). Vektorovými opozity bývají nejčastěji slovesa vyjadřující protikladný vztah předponami. Dle *Příruční mluvnice* (2012, s. 87) bychom na zřetel měli vzít i velmi často vyskytující se **opozitnost kontextovou**. V konkrétních promluvách se dostávají do protikladného vztahu i lexémy, které běžně opozity nejsou. Častým užíváním se ovšem některé dvojice v jistém kontextu ustálí a začnou fungovat jako protikladné v povědomí uživatelů jazyka (např. *červené* x *bílé víno*, *černé* x *hnědé uhlí*).

2.3.4 Polysémie

Polysémie představuje „jev, kdy pro jednu formu existuje více než jeden význam; jednotlivé významy zpravidla spolu souvisejí: kočka – zvíře, kočka – jako krásná žena, zde se jedná o metaforické užití“ (Cvrček, 2010, s. 72). Polysémie je zcela běžným¹² jevem, neboť podporuje ekonomii jazykového systému, jenž využívá omezeného souboru jazykových forem k označování více obsahů, což zároveň vyhovuje omezené kapacitě lidské paměti. Proces, při němž vznikají nové, druhotné významy u existujících lexikálních jednotek, se označuje jako tzv. sémantické tvoření pojmenování spočívající v přenášení lexikálního významu. Přenášení významu má dvojí podobu: metaforickou a metonymickou, viz níže (Hubáček a kol. 1996, s. 62-63).

V komunikaci nečiní polysémie potíže, neboť se význam mnohovýznamových lexémů v daném kontextu zpřesňuje, a díky tomu se stávají jednoznačnými. Zjednodušeně bychom mohli říct, že téměř všechna slova jsou víceznačná, jelikož mohou v různých kontextech nabývat vždy jiného významového odstínu. Z hlediska lexikologie nás však zajímají pouze lexikální jednotky, jejichž rozdílné významy se osamostatnily a ustálily, tzv. se lexikalizovaly. Takové významy jsou pak u příslušných forem hierarchicky uspořádány a uvedeny ve slovníku samostatně, např. u lexému *mysl* najdeme ve slovníku až šest významů. Jednotlivé významy se od sebe liší souborem významových rysů (sémů) podílejících se na vytváření jejich nociónálních významů, dále pak pragmatickými sémy (emocionalitou, stylistikou) a kontextovou spojitelností (Čejka, 1992, s. 20).

Všechny významy polysémního slova nejsou zdaleka na stejné úrovni, jeden z významů je vnímán jako základní, označujeme ho za invariantu¹³. Bývá vývojově primární, bez pragmatických rysů (tzn. emocionálně a stylisticky neutrální) a kontextově široce zapojitelný (Hubáček a kol, 1996, s. 62).

2.3.4.1 Metafora a metonymie

K nárůstu polysémie lexémů přispívají metafora a metonymie. Metafora jsou pojmenování vzniklá přenesením významu na základě vnější podobnosti, např. podobnosti v jejich tvaru (*zub* v ústech – pily), barvy (*cihlový dům* – cihlová barva), množství (*chloupek, kapka* – malé množství, *hromada kupa, hora pytel* – velké

¹² Polysémní lexémy jsou v jazyce běžnější než monosémní (jednoznačné) lexikální jednotky (Cvrček, 2010, s. 72).

¹³ Vedlejší významy pak označujeme za varianty (Hubáček a kol, 1996, s. 62).

množství) umístění (*pata* jako část nohy – hory), ve funkci (*hlava* – hlava rodiny, státu, *ručička* – u hodinek). Stanou-li se metafory běžným prostředkem, hovoříme o metaforách lexikalizovaných. U metafor jde sémanticky „o přenos významu slova na jiné tedy přenesení z něčeho na něco jiného, a to na základě principu podobnosti“ (Čermák, 2010, s. 76).

Metonymie „je naproti tomu přenos významu na základě principu kontiguitivity (*soumeznosti, návaznosti lokální, časové, funkční a jiné*), často shrnované jako věcná souvislost“ (Čermák, 2010, s. 76). Z metonymie se vyděluje zvláště synekdocha, označující pak přenos významu na základě principu části za celek, popř. celek za část.

2.3.5 Homonymie

Stejně jako u polysémie také v případě homonymie odpovídá jedna forma více různým významům, na rozdíl od polysémie však mnohoznačnost homonym nevznikla přenesením významu, neexistuje mezi nimi tudíž žádná přímá souvislost a jejich formální podoba vznikla náhodně. Čermák (2010, s. 261) uvádí, že *homonymum je lexém, který je synchronně zcela formálně podobný jinému a tato naprosto náhodná plná formální shoda dvou, popř. více lexémů nemá sémanticky ani funkčně v sobě nic příčinného, nemá žádný společný základ, který by oba výrazy sdílely, srov. travička a travička (žena otrávilší někoho a mladá tráva)*.

Homonyma lze třídit podle rozsahu formálních shod na úplná a částečná. Úplná lexikální homonyma prokazují shodu ve všech mluvnických tvarech, např. *raketa* „létací zařízení“ a *raketa* „pálka“. Částečná homonyma se v některých tvarech liší, tvoří ji jména rodu mužského rodu životného a neživotného, např. *los* „severské zvíře“ má vzory rodu mužského životného podle vzoru *pán*, oproti tomu slovo *los* „poukázka loterie“ má tvary rodu mužského neživotného, vzoru *hrad* (Grepl a kol., 2012, s. 91).

Na homonymii jsou založeny slovní hříčky, tzv. kalambúry. Vkládají se do takových kontextů, do nichž mohou být zařazena obě homonyma, přičemž význam jednoho z nich působí komicky: *Pánové, nežeňte se!* (ženit se – hnát se) (Hauser, 1980, s. 82).

Okrajově řadíme mezi homonyma ještě tzv. nepravá homonyma. Ta dále Hauser (1980, s. 83) rozdělujeme na: **(a) homofony**, které jsou zvukově shodné, ale odlišné v grafickém zápisu (např. *být – bít, led – let, most – Most*); **(b) homografy** jsou shodné v grafické podobě, ale odlišné zvukově, v češtině je to případ velmi řídký (např. *panický* – odvozeno od slova *panika* a *panický* odvozeno od slova *panic*); **(c) mezislovní**

homonyma tvoří slovo na jedné straně a spojení slov nebo předložková vazba na druhé (např. *zapět – za pět, dohry – dohry*); **(d) mezijazyková homonyma** představují případy homonym mezi různými jazyky, týká se to především slov z příbuzných jazyků slovanských, např. české slovo *chudý* ve slovenštině znamená *hubený*, v ruštině se slovem *život* označuje *břicho*, slovo *mír* znamená v ruštině *svět*.

Některá homonyma vznikla až rozpadem polysémie, tzn. že v průběhu doby se původní významy slova vzdálily natolik, že se postupně vytratil znak, který je dříve spojoval, a vzniknou tak samostatná slova, Čistě lexikální homonymií a rozpadlou polysémií od sebe lze odlišit už pouze etymologickým bádáním. Významové oddálení je základním znakem odlišení pro rozpad polysémie a přechod v homonymitu. Hranice mezi polysémií a homonymitou jsou plynulé, vyskytují se případy na pomezí polysémie a homonymie. Pojetí homonym není v jazykovědné literatuře jednotné (Hauser, 1980, s. 80).

Na homonymií jsou založeny slovní hříčky, tzv. kalambúry. Vkládají se do takových kontextů, do nichž mohou být zařazena obě homonyma, přičemž význam jednoho z nich působí komicky: *Pánové, nežeňte se!* (ženit se – hnát se) (Hauser, 1980, s. 82).

3 VÝUKA SÉMANTIKY NA 2. STUPNI ZŠ

Předchozí kapitola *Vymezení lexikologie a lexikální sémantiky* podává přehled základních lexikálních pojmů souvisejících s danou problematikou na základě prostudované odborné lingvistické literatury. Tato kapitola na ni plynule navazuje, avšak hlavní pozornost je věnována didaktickému aspektu výuky sémantiky a ukotvení tohoto tematického okruhu v *Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání* ve vzdělávacím oboru Český jazyk a literatura, a současně na jeho naplnění v rámci vyučování nauky o významu slov, které je konkrétně vymezeno ve *Školním vzdělávacím programu* nesoucí název „Škola – perspektiva pro život“ pražské základní školy. Zaměřuje se také na didaktické zpracování dané problematiky ve vybraných současných učebnicích českého jazyka pro 2. stupeň ZŠ.

Při zpracovávání této kapitoly jsme čerpali zejména z oborových didaktik českého jazyka, učebnic češtiny pro 2. stupeň ZŠ zpracovaných v souladu s RVP ZV a metodických příruček k těmto učebnicím. Jelikož RVP ZV vymezuje pouze učivo a obecné výstupy, kterých se má na druhém stupni dosáhnout, ale už neurčuje, co konkrétně v jednotlivých ročnících z lexikologie vyučovat, řídili jsme se proto rozpracováním učiva a konkretizováním výstupů uvedených ve ŠVP základní školy, na níž probíhala realizace připravených výukových materiálů. Důležitým zdrojem informací pro nás byli právě učitelé této ZŠ, kteří se na tvorbě ŠVP podíleli, a kteří nám sdělili své metody a postupy vyučování daného tematického celku.

3.1 Pojetí výuky sémantiky v RVP ZV a ŠVP ZŠ

Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání (RVP ZV) je závazným kurikulárním dokumentem české vzdělávací politiky pro základní školy platný už od roku 2007. Cílem zavedení RVP ZV byl přechod od pevně daných osnov k vytváření rámcového vzdělávacího programu jednotlivých oblastí vzdělání, které směřují k utváření a rozvíjení klíčových kompetencí žáka. Z hlediska zaměření diplomové práce bude pozornost zaměřena na vzdělávací oblast Jazyk a jazyková komunikace, jež je realizována ve vzdělávacím oboru *Český jazyk a literatura*. Vzdělávací obsah tohoto oboru je pro přehlednost rozložen do tří složek – jazyková, komunikační a slohová výchova, literární výchova, z nichž každá je tvořena očekávanými výstupy a učivem.

Učivo o významu slov, resp. lexikální učivo se primárně probírá v rámci jazykové složky, u níž je očekávaným výstupem pro 2. stupeň předpoklad, že žák

„rozlišuje a příklady v textu dokládá nejdůležitější způsoby obohacování slovní zásoby a zásady tvoření českých slov, rozpoznává přenesená pojmenování, zvláště ve frazémeh“ (RVP ZV, Praha 2017 s. 23), z čehož vyplývá, že větší pozornost je věnována slovo tvorbě, proto je důležité připomenout, jakých očekávaných výstupů z daného tematického celku má žák již dosáhnout na 1. stupni v prvním období: „porovnáva významy slov, zvláště slova opačného významu a slova významem souřadná, nadřazená a podřazená, vyhledává v textu slova příbuzná“, ve druhém období pak žák „porovnáva významy slov, zvláště stejného nebo podobného významu a slova vícevýznamová“ a „rozlišuje slova spisovná a jejich nespisovné tvary“ (RVP ZV, Praha 2017 s.20). Žáci se již na prvním stupni seznámí s pojmy slovo, slovo jednoznačné a slovo mnohoznačné, významovými vztahy synonymie, antonymie a homonymie.

Na 2. stupni se učivo o významu slov pak dále prohlubuje a doplňuje o nové poznatky. Konkrétní učivo vztahující se k tematickému celku slovní zásoba a tvoření slov zahrnuje dílčí témata: slovní zásoba a její jednotky, slohové rozvrstvení slovní zásoby, význam slova, homonyma, synonyma, obohacování slovní zásoby, způsoby tvoření slov (RVP ZV, Praha 2017, s. 23).

Lexikálně-sémantické dovednosti získané z dané jazykové oblasti následně žák ve velké míře uplatňuje také ve slohové a komunikační výchově, v níž mu pomáhají naplňovat očekávané výstupy: „dorozumívá se kultivovaně, výstižně, jazykovými prostředky vhodnými pro danou komunikační situaci“ a „odlišuje spisovný a nespisovný projev a vhodně užívá spisovné jazykové prostředky vzhledem ke svému komunikačnímu záměru“ (RVP ZV, Praha 2016 s. 22). Důraz je ve vyučování kladen na to, aby žák vhodně užíval výrazy ve svých písemných a ústních projevech.

Úroveň projevu ovlivňuje také rozsah slovní zásoby žáka, což významně souvisí s literární výchovou. Jedním z hlavních zdrojů rozšiřování slovní zásoby je právě četba, proto je práce s významy slov nezbytná i v hodinách literární výchovy, v nichž se žák setkává s nejrůznějšími texty obohacující a rozšiřující jeho individuální slovní zásobu.

Očekávané výstupy a učivo jsou v RVP vymezeny velmi obecně, proto při tvorbě vlastních návrhů výukových materiálů vycházíme z ŠVP konkrétní školy, na níž vyučujeme český jazyk a literaturu ve třech třídách šestého ročníku a občanskou výchovu. Očekávané výstupy a učivo rozložené do jednotlivých ročníků jsou znázorněny v tabulkách 1-4.

Tabulka 1: Přehled očekávaných výstupů a učiva pro 6. ročník

Stavba slova

Očekávané výstupy	Učivo
<p>žák/žákyně:</p> <ul style="list-style-type: none"> rozpozná slova příbuzná procvičuje pravopis na základě stavby slova 	<ul style="list-style-type: none"> slova příbuzná kořen, předpona, přípona, koncovka střídání hlásek při odvozování skupiny hlásek při odvozování zdvojené souhlásky skupiny bě - bje, vě - vje, pě, mě - mně předpony s-, z-, vz-

Tabulka 2: Přehled očekávaných výstupů a učiva pro 7. ročník

Význam slov

Očekávané výstupy	Učivo	
<p>žák/žákyně:</p> <ul style="list-style-type: none"> rozdělí věcný a mluvnický význam slova vyhledá rčení a vysvětlí jeho význam seznámí se s pojmy synonyma, homonyma, antonyma vyhledává v textu odborné názvy a uvede si jejich význam tvoří slova různými způsoby - odvozováním, skládáním, zkracováním 	<ul style="list-style-type: none"> slovo, věcný a mluvnický význam sousloví a rčení slova jednoznačná a mnohoznačná synonyma, antonyma, homonyma odborné názvy slovní zásoba a způsoby jejího obohacování 	
Průřezová témata	Přesahy do	Přesahy z
<p>OSOBNOSTNÍ A SOCIÁLNÍ VÝCHOVA Rozvoj schopností poznávání Komunikace MEDIÁLNÍ VÝCHOVA</p>		<p>Cvičení z českého jazyka 7. ročník Práce s textem - rozbor</p>

Tabulka 3: Přehled očekávaných výstupů a učiva pro 8. ročník

Nauka o slovní zásobě

Očekávané výstupy	Učivo	
<p>žák/žákyně:</p> <ul style="list-style-type: none"> uvede způsoby obohacování slovní zásoby uvede příklad slova zkratkového, přejatého, složeného procvičuje správné tvary přejatých slov, nahrazuje slova přejatá domácími zvládá pravopis a výslovnost frekventovaných cizích slov pracuje se Slovníkem cizích slov a dalšími jazykovými příručkami 	<ul style="list-style-type: none"> slovní zásoba a tvoření slov slova přejatá 	
Průřezová témata	Přesahy do	Přesahy z
<p>OSOBNOSTNÍ A SOCIÁLNÍ VÝCHOVA Rozvoj schopností poznávání Komunikace VÝCHOVA K MYŠLENÍ V EVROPSKÝCH A GLOBÁLNÍCH SOUVISLOSTECH Evropa a svět nás zajímá Objevujeme Evropu a svět Jsme Evropané</p>	<p>Zeměpis 8. ročník ČR na mapě Evropy</p>	<p>Cvičení z českého jazyka 7. ročník Práce s textem - rozbor</p>

Tabulka 4: Přehled očekávaných výstupů a učiva pro 9. ročník

Tvoření slov

Očekávané výstupy		Učivo
žák/žákyně: • zvládá zásady českého pravopisu při odvozování		- stavba slova a tvoření slov - opakování - pravopis při odvozování - procvičování
Průřezová témata	Přesahy do	Přesahy z
OSOBNOSTNÍ A SOCIÁLNÍ VÝCHOVA Rozvoj schopností poznávání Komunikace		Cvičení z českého jazyka 7. ročník Slovní druhy

Význam slova

Očekávané výstupy		Učivo
žák/žákyně: • popíše význam přeneseného pojmenování, uvede charakteristické příklady • chápe význam slov a správně je používá ve slohových útvarech		- slova jednoznačná a mnohoznačná - synonyma, antonyma, homonyma - odborné názvy
Průřezová témata	Přesahy do	Přesahy z
OSOBNOSTNÍ A SOCIÁLNÍ VÝCHOVA Rozvoj schopností poznávání Komunikace		Finanční gramotnost 9. ročník Hospodaření domácnosti Cvičení z českého jazyka 7. ročník Práce s textem - rozbor

Z přehledů tabulek je patrné, že největší pozornost je učivu o významu slov věnována v 7. ročníku, v němž se učivo systematicky probírá a prohlubují se dosavadní znalosti z prvního stupně. Učivo o významu slov v 9. ročníku cyklicky navazuje na ročník sedmý, nejsou zde přidána žádná nová témata z dané problematiky. Přesto se domníváme, že by se dané učivo mělo vhodně zařazovat do výuky průběžně napříč všemi jazykovými oblastmi.

3.2 Didaktické zpracování obsahu učiva o významu slov

Systematizace poznatků o významu slov není snadná, jelikož slova jsou spojena několika různými vztahy, které se navzájem překrývají. Proto je důležité opřít se o výklad základních lexikálních pojmů, označit je náležitými lingvistickými termíny, a také poukázat na vnitřní vztahy mezi slovy (Hauser a kol, 2007, s.38). Žákům zprostředkováváme poznatky o slovní zásobě v zjednodušené formě, je nutné transformovat vědecké bádání tak, aby bylo chápání dané problematiky přijatelné pro žáky na základní škole.

Didaktickou analýzu učiva provádí učitel směrem ke stanovenému výukovému cíli, který je ovšem formulován s ohledem na zvláštnosti a možnosti učiva a je v procesu didaktické analýzy učiva dotvářen. Podmínkou účinné analýzy je dokonalé zvládnutí a pochopení dané problematiky učitelem, proto jsme se před zpracování didaktické části, resp. před tvorbou vlastních výukových materiálů, snažili proniknout

do současného jazykovědného bádání v oblasti sémantiky, viz kapitola *Vymezení lexikologie a lexikální sémantiky*.

Maňák (1984, s. 95) uvádí, že provést didaktickou analýzu učiva znamená uvědomit si jeho strukturu, určit jeho jednotlivé důležité složky, např. pojmy, zákony, metody, dovednosti a postoje apod. Současně je však nutné určit jejich vzájemné vztahy, souvislosti s jinými oblastmi lidského poznání, což souvisí s uplatňováním mezipředmětových vztahů, jejich ideové, etické a estetické působení na osobnost žáka.

„*Učivo o slově a jeho významech je pro žáky nejen zajímavé, ale je i závažné pro rozvoj jejich mluveného i písemného vyjadřování. Žáci si mají uvědomit dvojí stránku slova – formální a významovou*“ (Brabcová, 1990, s. 110). V dřívějších koncepcích didaktiky českého jazyka byla pozornost zaměřena převážně na formální stránku slov, ke slovu se přistupovalo jako k izolovanému jevu, slovní zásoba se probírala z hlediska tvoření slov a obohacování slovní zásoby, sémantika slov byla tak dlouhou dobu opomíjena. Sémantické hledisko ve vyučování češtině nabývá na důležitosti zejména v současné době, kdy je ve vyučování zdůrazněn komunikativní princip. „*Současná koncepce vyučování se vyznačuje úsilím o nalezení odpovídajících proporcí mezi oběma stránkami jazykových jevů a respektování vztahu mezi jevy jazykovými a ztvárněnou realitou. Projevem úsilí o výklad těchto vztahů je i uplatnění sémantického (významového) hlediska v pojetí různých jazykových rovin*“ (Čechová a kol., 1998, s. 93).

Učivo bylo zařazeno soustředěně do jednoho tematického celku, kromě toho se k dané problematice obrací pozornost na příslušných místech jiných tematických celků, když je k tomu vhodná příležitost, zvláště v hodinách slohu. Nutnost začlenit do výuky soustavnou lexikálně-sémantickou problematiku vyplynula ze zjištění, že uživatelé jazyka některá slova užívají nevhodně, neboť neznají význam slova přesně, zaměňují tzv. paronyma¹⁴, např. *sporný* a *sporadický*, neodlišují užití slov s podobným, nikoliv však totožným významem, např. *vynález* a *objev*. Pro školu z tohoto poznání vyplývá úkol nejen rozšiřovat slovní zásobu žáků, ale i vést žáky k přesnému chápání významu a jejich správnému užívání (Čechová a kol., 1998, s. 95).

Čechová dále ve své publikaci zdůrazňuje potřebu důsledného vedení žáků k uvědomování si a poznávání významu slova a jeho vztahu k významům jiných slov. Výuka sémantiky by měla tedy spočívat v probírání slova ve vztazích k jiným slovům, v hledání systémových vztahů mezi slovy, v přístupu ke slovu z hlediska systému slovní

¹⁴ Viz kapitola 2.3.5 *Homonymie* s. 22.

zásoby. Dále uvádí, že pochopení systémových vztahů ve slovní zásobě je velmi složité, a proto se vychází od vymezení a pochopení základních druhů významových vztahů: synonymie, antonymie a vztahu významové nadřazenosti, podřazenosti a souřadnosti. (Čechová a kol., 1998, s. 96).

3.2.1 Podstata výuky lexikálního učiva

Jedním z důležitých cílů je lexikálně-sémantická témata vhodně propojit s oběma dalšími složkami předmětu. V literární složce prohlubujeme a konkretizujeme chápání významů slov, zvláště přenesené významy na základě metafor, metonymie, synekdochy a dalších obrazných pojmenování, a to při interpretaci literárních textů. Využívají se zde především sémaziologická cvičení, v nichž méně běžné výrazy, např. básnické, je třeba objasnit z hlediska významového. Žáky proto vedeme k práci s výkladovými slovníky (Hauser a kol., 2007, s. 38).

Ve slohové složce předmětu by pak měla být pravidelně zařazena cvičení onomaziologická, tj. cvičení, v nichž žáci usilují o co nejvýstižnější pojmenování pro určitou skutečnost. Při těchto cvičeních žák přesně ví, co chce sdělit, hledá a měl by nalézat vhodné vyjádření. Je potřeba vést žáka k tomu, aby jednotlivá vyjádření mezi sebou srovnával a nahrazoval tak méně vhodná vhodnějšími. Výuka má pomoci žákům vypěstovat si smysl pro význam slov a pro jejich adekvátní užívání včetně smyslu pro jejich vlastnosti syntaktické, tj. jejich spojovatelnost (Čechová a kol., 1998, s. 97).

Žáci by si měli uvědomovat stylistické, emocionální, dobové a frekvenční příznaky slov a zdokonalovat se v uplatňování těchto znalostí při vyjadřování svých vlastních myšlenek, při výběru výrazů dbát na výběr vhodných slov s ohledem na obsah a záměr jejich projevu. Ztotožňujeme se s názorem Hausera, že *„úkolem vyučování je rozvíjet slovní zásobu žáků a zlepšovat jejich celkové vyjadřování. To znamená rozšiřovat jejich slovník nejen kvantitativně, ale také dbá na to, aby si žáci uvědomovali přesné významy nových slov a vzájemné vztahy mezi nimi a aby dovedli slov náležitě užívat ve vyjadřovací praxi“* (Hauser a kol., 2007, s. 38).

3.3 Učivo o významu slov v učebnicích pro 2. stupeň ZŠ

Tato podkapitola se zabývá rozborem a porovnáním výkladu učiva o významu slov a jejich typů úloh ve dvou vybraných řadách současných učebnic pro 2. stupeň ZŠ. Zjišťovali jsem, jak je námi zkoumané učivo ve vybraných učebnicích autory zpracováno. Zaměřili jsme se především na typy cvičení, prostřednictvím nichž je učivo

procvičováno, upevňováno a prohlubováno.

Analýze jsem podrobili učebnice z nakladatelství Nová škola a SPN. První nakladatelství jsme zvolili na základě toho, že podle jejich učebnic vyučujeme na škole, kde byl v praxi vyzkoušen námi navržený výukový materiál. Druhé nakladatelství bylo vybráno z toho důvodu, že vydává klasické učebnice, které se dle nás svým zpracováním značně liší nejen od nakladatelství Nová škola, ale i od ostatních učebnic dostupných na českém trhu. Podrobně jsou analyzovány učebnice pro 7. ročník, stručně je nastíněn obsah učebnic pro 9. ročník. Učebnice ostatních ročníků jsou kvůli absenci kapitoly týkající se významu slov vynechány.

Všímalí jsme si toho, zda je výklad v učebnicích srozumitelný, a zda je rozmanitost cvičení dostatečná k tomu, aby si žáci látku dobře osvojili a zapamatovali.

3.3.1 Učebnice nakladatelství SPN

Učebnice vydávané v nakladatelství SPN mají již dlouhou tradici a stále se řadí k nejužívanějším učebnicím na českých školách. Současný tým autorů pod vedením E. Hošnové vytvořil novou řadu učebnic pro výuku českého jazyka na 2. stupni základních škol a nižším stupni víceletých gymnázií. Učebnice zcela splňuje požadavky kladené RVP ZVP na nové a moderní učebnice pro základní vzdělávání, nadále si však zachovává svou tradiční strukturu, neboť v mnohém navazuje na původní vydání řady učebnic autorského kolektivu vedeného V. Styblíkem.

V nových učebnicích muselo v rámci modernizace dojít k drobným úpravám a změnám v obsahu učiva, navíc oproti předchozí řadě byly zpracovány i mezipředmětové vztahy a průřezová témata. Učebnice v zásadě nadále zůstává systematickou klasickou učebnicí s výkladem učiva, dostatkem cvičení a úkolů pro procvičování a opakování daného učiva. Pro každý ročník je vytvořena zvlášť učebnice, pracovní sešit a metodická příručka pro učitele.

Učivo, se kterým se žáci nově seznamují, je v učebnicích všech ročníků vždy započato motivačními texty. Poučky týkající se daného učiva jsou obsaženy v barevně zvýrazněných rámečcích. Důležité pojmy v definicích jsou vytištěny tučně. K jednotlivým tématům jsou v učebnicích připravena cvičení a v závěru každé kapitoly je opakování vztahujícím se k učivu dané kapitoly. K učebnicím vytvořené pracovní sešity dále učební látku upevňují a prohlubují.

Český jazyk pro 7. ročník ZŠ

Učebnice pro sedmý ročník se důkladně zabývá problematikou významů slov, právě v tomto ročníku je učivo systematicky vyloženo a je mu věnováno nejvíce prostoru¹⁵. Cílem předkládané učebnice je objasnit funkci slov jako jednotky pojmenování a uvést jejich základní formy (*pojmenování jednoslovná, sousloví a frazémy*) i významové vztahy (*slova jednoznačná, mnohoznačná, metafora, metonymie, synonyma, antonyma, homonyma*), poukazovat na stylové rozvrstvení slovní zásoby (*slova bez příznaku, slova citově zabarvená, odborné názvy*). Výklady se opírají o různorodé motivační texty, úkoly k procvičování jsou záměrně voleny tak, aby byla ukázána různorodost lexikálních jednotek, jejichž použití v daném textu do jisté míry ovlivňuje komunikační záměr. Tematická oblast *Nauka o slově* obsahuje dvě samostatné kapitoly *Význam slov* a *Slovní zásoba a tvoření slov*, které jsou dále rozpracovány do podkapitol. Blíže rozebereme zpracování první kapitoly *Význam slov*. V jednotlivých lekcích je pojednáno o slově, jeho věcném významu, sousloví a rčení, o slovech jednoznačných a mnohoznačných, o významových vztazích synonymie, homonymie, antonymie, odborných názvech.

V úvodu kapitoly jsou v oranžovém rámečku sepsány základní lexikologické pojmy, které budou postupně v učebnici vyloženy a bude se s nimi dále pracovat. První lekci *Slovo, věcný význam slov, sousloví a rčení* zahajuje práce s textem (*Kořenovník nenápadný*), pomocí něhož jsou žákům přiblíženy termíny: slovo, věcný význam slov, sousloví a rčení. Žáci by měli dospět k poznatku, že slova mají věcný význam a zároveň nesou slovnědruhové a gramatické významy, mohou mít různou formu (jednoslovnou, víceslovnou). K tomuto textu se vztahuje pět cvičení. Nejprve se žáci pokoušejí samostatně charakterizovat slovo, správnost svého úsudku o slově si mohou posléze ověřit v poučce ve žlutém rámečku, která uvádí shrnující definici slova: „*Slovo je skupina hlásek (zřídka pouze jedna hláska) s ustáleným významem. Slova jsou samostatná – píšeme je zvlášť a většinou je můžeme ve větě přemísťovat* (Hošnová a kol. 2008, s. 58). Vyhledáváním slov se shodným nebo blízkým a opačným významem ke slově *vyjeknutí, nerudně, rozbít, známý, rozmanitý* se v žácích ve druhém cvičení upevňuje představa o významových vztazích mezi slovy ve slovní zásobě. Ve třetím úkolu se procvičuje schopnost přesně vyjádřit, co pojmenovávají daná slova: *strom, nenápadný, zakopnout*. Následuje žlutý rámeček s výkladem o tom, že slovo má dva významy, věcný, kterým označuje (pojmenovává) nějakou skutečnost, ale

¹⁵ V porovnání s učebnicemi českého jazyka ve zbylých ročnících.

také mluvnický význam, který zařazuje slovo ke slovnímu druhu a vyjadřuje např. pád, číslo, rod. Na procvičení mluvnických významů pak následuje cvičení čtvrté, v němž si žáci zopakují znalosti z tvarosloví. Rozdělují vybraná slova z textu na ohebná a neohebná, u ohebných slov pak ještě určují mluvnické kategorie jmen a sloves. K uvědomění si formálního rozdílu mezi slovem a souslovím, slouží cvičení, u něhož mají rozlišit, která z následujících spojení slov (*kořenovník nenápadný, neobvyklý tvar, bludný kořen, při nejbližší příležitosti, rozzuřený majitel*) pojmenovávají jako jeden celek pouze jednu skutečnost. Pod ním je ve žlutém rámečku vyloženo, že „*k pojmenování skutečnosti slouží jednotlivá slova nebo jejich ustálená spojení – sousloví. Sousloví nese jeden význam a používá se ve větě jako jeden (hotový) celek (internetová síť, horské kolo)*“ (Hošnová a kol., 2008, s.59)

Šesté cvičení se již nevztahuje k textu, ale úkolem je k daným slovům (*jméno, střední, telefon, strom, těžký*) najít sousloví a užít je ve větách. Poučka upozorňuje na to, že „*může pro stejnou skutečnost použít jedno slovo i sousloví (český jazyk – čeština; některé jednoslovné názvy utvořené z víceslovných názvů však nebývají zcela spisovné (kruhový objezd – kruháč, sprchový kout – sprcháč)*“ (Hošnová a kol., 2008, s.59). Ve cvičení sedm je úkolem k souslovím najít jednoslovná pojmenování a posoudit jejich spisovnost, procvičuje se tak jazykový cit žáků při rozlišování stylové bezpříznakovosti a příznakovosti slov. Svůj úsudek pak mají zkontrolovat ve slovníku. Porovnáním slovních spojení s vyznačeným slovem v uvedených dvojicích vět jsou žáci v osmém cvičení vedeni k rozlišení volného spojení slov a sousloví. Zmíněno je také to, že některá sousloví nepojmenovávají význam přímo, ale obrazně, přeneseně. Následuje cvičení zaměřené na protiklad přímého a obrazného pojmenování, obrazná vyjádření mají být vysvětlena a jejich význam má být porovnán s původním významem slov.

Dále jsou zařazena cvičení ověřující znalosti běžných českých rčení. Nechybí definice rčení: „*ustálené, obrazné spojování slov, jejichž základem jsou slovesa, se nazývají rčení (úsloví). Většinou charakterizují typické situace. Rčení se zapojují do textu a podle potřeby tvarově obměňují (máme to černé na bílém, nenos dříví do lesa; všel mi buliky na nos; neumí do pěti počítat)*“ (Hošnová a kol., 2008, s. 60). K procvičení poslouží cvičení, v němž mají být rčení vysvětlena. Cvičení 11 přesahuje do slohové výchovy, neboť za úkol je napsat krátké vyprávění, kde budou použita alespoň tři rčení. Aktivizující cvičení, které může žáky zaujmout, je, aby nakreslili jedno ze rčení a nechali pak hádat ostatní, které to je.

Slova jednoznačná a mnohoznačná jsou opět uvedena krátkým textem, v němž jsou podtržena slova, u nichž mají žáci uvést věcný význam, a rozhodnout, zda tato slova mají pouze jeden význam. Následuje poučka, která uvádí, že slova mající pouze jeden význam jsou slova jednoznačná, mezi něž se řadí zejména vlastní jména a odborné názvy. Slova označující více různých věcí, mající tedy více věcných významů, jsou mnohoznačná. K pochopení toho, že slova mohou mít více významu poslouží cvičení, v němž žáci uvádí ke slovům původně pojmenovávající části stromu (*kmen, list, větev, kůra*) další významy. Žáci jsou obeznámeni s tím, že mnohoznačnost slov vzniká přenesením slov podle podobnosti, nazývané metaforou. Metaforické přenášení významu si žáci uvědomí u slov (*mléčný chrup, stolička, mandle, hlemýžď, střední ucho, oční koule*) pojmenovávající metaforicky části těla. Skutečnost, že metafora vychází z podobnosti, je doložena ilustrací hlemýžďe (plaz) a hlemýžďe v uchu. V návaznosti na metaforu se vykládá i přenesení významu na základě metonymie. Tento vztah si mají žáci nejprve uvědomit sami, když je jim položena otázka, proč se určitým zubům říká zuby moudrosti, na tomto příkladu si žáci uvědomí, že tady o podobnosti hovořit nelze. Po výkladu toho, jaké předměty se pojmenovávají na základě metonymie, je zařazeno cvičení, kde je úkolem rozhodnout, zda jsou ve větě podtržená slova použita ve významu základním nebo metonymickým. Např. *Čekali jsme na zastávce autobusu dvě hodiny. Po krátké zastávce na vrcholu hory jsme se vydali na zpáteční cestu.* Mezipředmětový vztah se naplňuje ve cvičení, v němž mají uvést příklady fyzikálních jednotek, jejichž tvary vznikly z příjmení vynálezců nebo objevitelů, zde se projevuje návaznost na fyziku. Metonymickému pojmenování se věnují i další dvě cvičení, jejichž zadání zní: *Jaké metonymické významy mohou mít následující podstatná jména (vláda, hloupost, nákup, vězení, paměť, víra, opora)? a Vysvětlete, jak vznikla tato pojmenování: damašek, rentgen, alzheimer, diesel, sachr.*

Autoři učebnice se domnívají, že žáci si z prvního stupně osvojili vztah synonymie a jsou tedy schopni bez úvodního výkladu odpovědět na otázku, co jsou to synonyma a uvést jejich příklady. Následuje cvičení, v němž jsou zadána slova (*běžet, chlapec, pilný, myšlenka, uhodit, louže, prudce*), která mají použít ve větě a poté je nahradit synonymy. Dalším úkolem je najít synonyma k vyznačeným slovům ve spojeních: např. *tvrdé rysy obličeje – tvrdá práce*). V krátkém úryvku z knihy *Kubula a Kuba Kubikula* nacházejí k podtrženým slovům výrazy, které v něm pojmenovávají stejné skutečnosti. Rozhodují, zda se synonyma dají libovolně zaměnit i v jiných spojeních. K textu se vztahuje mnoho dalších úkolů: *Nahrad'te v úryvku opakované*

*přídavné jméno krásný vhodnými synonymy. Co všechno by podle vyprávění mohl dělat rychtář na mostě? Porovnejte význam jednotlivých sloves – je mezi nimi nějaký významový vztah? Najděte v úryvku obrazná vyjádření a vysvětlete jejich význam. U každého určete, zda se jedná o metaforu, metonymii, rčení nebo přirovnání. První poučka o synonymech upozorňuje na to, že synonyma nemají vždy shodný význam, ale často se liší významovým odstínem, aby si toto žáci uvědomili, tak se mají rozhodnout, zda jsou následující synonyma zaměnitelná v různých spojeních (např. *ovocnář – sadař, věnovat – dát*).*

Další poučka uvádí, že se synonyma mohou lišit i slohovým užitím, rozlišována jsou slova neutrální od slov se slohovým příznakem, kterým mohou být slova hovorová, knižní, resp. zastaralá, odborná, básnická, nářeční a obecně česká. V textu *Starý dům* od Bohumila Hrabala pak mají určit, ke kterému typu slohově zabarvených slov patří podtržená slova. A určit, zda jsou spisovná či nespisovná. Následuje cvičení na posouzení výrazu dle jejich slohového zabarvení, které poté mají užít ve větách. V úryvku básně Josefa Kainara je pokyn vyhledat slova se slohovým zabarvením (slova knižní nebo básnická) a pokusit se vysvětlit, proč je básník použil. Úkolem je také v úryvku vyhledat personifikace vyskytující se v uměleckých textech a poezii, což odkazuje na literární výchovu.

Žáci mají určit, jaký je rozdíl mezi synonymy *spát – spinkat – chrupat – chrnět – chrápat*. Pod cvičením je pak poučení, že k některým neutrálním slovům existují slova s citovým příznakem, a to buď kladným nebo záporným. V poslední cvičení na synonyma mají žáci najít citově zabarvené výrazy pro pojmenování členů rodiny: *otec, matka, syn, dcera, sestra, bratr*.

Na rozdíl od synonym je učivo o antonymech v úvodu uvedeno poučkou, že „*slova která mají opačný význam se nazývají antonyma (den – noc, vcházet – vycházet, tmavý – světlý, do – z, ano – ne)*“ (Hošnová a kol., 2008, s.66). Látka je upevňována pouze ve dvou cvičeních. První cvičení na antonyma se vztahuje k předešlé básni Josefa Kainara, v níž mají k podtrženým slovům najít antonyma. V dalším cvičení požadují uvedení antonym k podtrženým slovům v následujících spojeních (např. *jasná noc, jasná barva, chudý člověk, chudá půda*).

Homonyma jsou uvedena otázkou: *Co všechno pojmenovává slova zámek, servis, raketa. Ukažte to na konkrétních větách. Žáci by si tak měli sami přijít na to, že tato slova označují naprosto jiné skutečnosti. Objasnění homonym je opět ve žlutém rámečku pod prvním cvičením. Jsou uvedena jako slova, která stejně znějí, ale*

pojmenovávají jevy zcela odlišné a navzájem nesouvisející. V dalším cvičení mají vysvětlit význam homonym (*rys, jestřáb, podle, drát, zář*) a užít je ve větách. Třetí cvičení se skládá se dvou úkolů, za prvé mají určit v jakém významu jsou užitá slova *ouško, kolej, list, vlna, hlavička* v následujícím úryvku. Poté rozlišit, zda tato slova jsou slova mnohoznačná nebo homonyma. Zde nám chybí v poučka, v níž by bylo přímo řečeno, jaký je rozdíl mezi homonymy a mnohoznačnými slovy, jelikož tyto dva jevy spolu souvisí, ale ve výkladu učebnice nejsou řazeny u sebe, probírání homonym totiž odděluje poučení o synonymech a antonymech. Vhodnější by dle nás bylo, kdyby homonyma byla probírána v souvislosti s mnohoznačností. K úryvku se pak váže cvičení na vyhledávání citově zabarvených slov a jejich nahrazením citově neutrálními synonymy a zhodnocením, jak na nás text působí, zde je patrný přesah do slohové výchovy. Páté cvičení vyžaduje po žácích, aby porovnali významy slov *stín, krajina, měkký, hnízdo* v předchozím úryvku. Zadání šestého cvičení zní: *Ke slovům skřítek a průsvitný existují synonyma šotek a průhledný. Uveďte příklady spojení, kdy jsou tyto výrazy zaměnitelné a kdy nejsou.* Sedmé cvičení se nám zdá poměrně náročné, neboť se jedná o rčení, které není v současnosti běžně užívané: *Rozumíte vyjádření padá klekáni? Jaký je původní (základní) význam slov padat a klekáni a co zde znamenají obrazně, metonymicky?*

Na závěr jsou žákům představeny odborné názvy. Nejprve mají ve cvičení vysvětlit význam těchto slov a slovních spojení: *úsečka, trojúhelník, zájmeno, konvalinka vonná, přídavné jméno, skupenství kapalné, metr čtvereční, výr velký* a říct, zda mají tato slova a slovní spojení jeden význam, nebo více významů. V poučce žáci vyčtou, že „*pro odborné vyjadřování jsou charakteristická slova s přesně vymezeným významem, která se nazývají odborné názvy neboli termíny. Jsou to pojmenování bez citového zabarvení v daném oboru významově jednoznačná*“ (Hošnová a kol., 2008, s. 68) Následuje úryvek *Slivoň*, v němž mají najít termíny a rozlišit termíny domácího a cizího původu. Poslední zmínkou je, že „*soubor termínů daného oboru tvoří jeho odborné názvosloví neboli terminologii*“ (Hošnová a kol., 2008, s. 68). Ve cvičení 3 mají uvést příklady odborných názvů pro jazykové jevy, o kterých se doposud poučili v hodinách češtiny a pokusit se některé z nich pojmenovat termíny cizího původu. Ve cvičení 4 mají za úkol uvést obory, z jejichž terminologie pocházejí následující termíny, např. *okluzní fronta, raketoplán, antibiotikum, databáze, mytné...*). Kapitola je ukončena odborným textem o *Sázavském klášteře*, v němž nacházejí termíny

a vysvětlují jejich význam. Jsou ponouknuti k tomu, aby v případě toho, že termín naznají, tak si ho vyhledali ve slovníku cizích slov.

Český jazyk pro 9. ročník

Učebnice navazuje na výklady v učebnici Český jazyk 7, žáci v ní opakují, procvičují a prohlubují své poznatky o významu slov. Nalezneme v nich pouze jedno téma na víc zaměřující se na problematiku nadřazenosti, podřazenosti a souřadnosti slov. Tématu je věnováno dostatečně prostoru.

3.3.2 Učebnice nakladatelství Nová škola

Nakladatelství vydává ucelenou řadu učebnic českého jazyka pro 2. stupeň a odpovídající ročníky víceletého gymnázia. Učebnice jsou vytvořeny v souladu s RVP ZV a mají udělenou schvalovací doložku MŠMT. V koncepci učebnic kladou důraz na provázanost jednotlivých učebnic, splnění očekávaných výstupů, rozvíjení klíčových kompetencí a srozumitelnost při výkladu jednotlivých jazykových jevů.

Každá kapitola obsahuje jak teoretický výklad učební látky, tak i dostatečné množství cvičení, pomocí nichž si žáci nejen zopakují jazykové vědomosti a dovednosti, ale především si dostatečně upevní i nové učivo. Zároveň jsou v učebnicích češtiny pravidelně zařazovány komplexní jazykové rozbor, které přispívají k cyklickému opakování učiva, a testy uzavírající jednotlivé kapitoly, žáci díky tomu získávají zpětnou vazbu o tom, jak dané učivo zvládli, neboť si správnost svých odpovědí mohou samostatně ověřit, protože učebnice poskytuje klíč k testům. Autoři berou zřetel na propojování jazykového učiva s jinými vyučovacími předměty, důraz je tedy kladen na mezipředmětové vztahy, průřezová témata, klíčové pojmy jsou v angličtině a v němčině. Podporuje skupinovou práci, vede žáky k vzájemné spolupráci a pomoci při plnění výukových cílů.

Český jazyk pro 7. ročník

Kapitola nazvaná *Význam slova a nauka o slovní zásobě* se dále člení na podkapitoly *Význam slov*, *Stavba slova a slovtvorný rozbor* a *Slovní zásoba*. Analýze jsme podrobili část zabývající se významem slov. V tematické oblasti *Význam slova a nauka o slovní zásobě* je obsažena samostatná kapitola o významech slov obsahující několik lekcí:

- Slovo, sousloví a rčení

- Slova jednoznačná a mnohoznačná
- Synonyma, antonyma, homonyma
- Odborné názvy

V úvodu je nejprve v modrém rámečku uvedena poučka týkající se slova. Slovo je na základě ní charakterizováno jako „*skupina hlásek, zřídka hláska jedna, která má v jazyce zřejmý význam, označuje nějakou skutečnost, znakem slova je samostatnost, spojením slov ve věty sdělujeme a vyjadřujeme své myšlenky, slova tvoří naši slovní zásobu, slovo má význam věcný a mluvnický*“ (Kvačková a kol., 2013, s. 57) K rozlišení těchto dvou významů poslouží cvičení, ve kterém se má u podtržených slov ve větách určit význam mluvnický a věcný. Druhé cvičení je obdobné, ale místo vět jsou zde izolovaná slova, žáci jsou rovněž vybízeni k použití slovníku, aby si ověřili správnost výkladu věcného významu. Následující poučka sděluje, že podle věcného významu jsou slova dělena na nadřazená, podřazená a souřadná. Pro názornost je uvedeno grafické znázornění slov podle jejich významových souvislostí. Vztahy nadřazenosti, podřazenosti a souřadnosti si žáci procvičí ve dvou cvičeních. V prvním z nich mají k následujícím výrazům (*candát, banán, židle jogurt...*) uvést alespoň dvě slova souřadná a potom slovo jim nadřazené. Úkolem druhého cvičení je graficky naznačit závislost jednotlivých slov podle nadřazenosti (*pětikoruna, platidlo, peníze, mince, stokoruna, bankovka*).

Dalším probíraným pojmem je sousloví. Nejprve je vložena poučka, která definuje sousloví jako ustálené spojení dvou nebo více slov pouze s jedním věcným významem, přičemž některá mohou mít význam obrazný a někdy můžeme sousloví nahradit jednoslovným pojmenováním. Protože je důležité, aby žáci rozlišovali mezi souslovím a volným spojením slov, je zařazeno cvičení na tuto problematiku. Nechybí cvičení na nahrazování sousloví jednoslovným pojmenováním, je vyžádáno, aby si jeho spisovnost ověřili ve slovníku. V poslední cvičení na sousloví přiřazují k přídavnému jménu jméno podstatné tak, aby vznikla známá ustálená spojení, která si pak žáci přepíší do sešitu.

V učebnici se nepracuje s termínem frazém, což může být zavádějící, neboť v poučce je nahrazeno širším pojmem ustálené spojení slov, k němuž pak řadí přirovnání, rčení a přísloví. Dle nás je vhodnější uvést, že členíme ustálená spojení slov na sousloví a frazémy. Problematice frazému se věnují pouze tři cvičení, což je dle nás nedostatečné.

V prvním je pokyn tvořit přirovnání, ve druhém spojit jednotlivé části přísloví a vysvětlit, co daná přísloví znamenají, ve třetím doplnit rčení a vysvětlit jejich význam.

Slova jednoznačná a slova mnohoznačná jsou nejprve teoreticky vymezena poučkou. Až poté následují cvičení na rozdělování slov jednoznačných a mnohoznačných. Po žácích se vyžaduje vysvětlování významu slov, aby si uvědomili, že některá stejná slova označují jiné skutečnosti. Seznámení jsou s tím, že mnohoznačnost slova vzniká přenesením významu na základě vnější podobnosti (metafora) a přenesením na základě vnitřních souvislostí (metonymie). Ve cvičení poté mají ke slovům (*krk, lopatka, kmen, knoflík, ouško, noha, ručička*) uvádět další významy vzniklé metaforou. V obdobném typu cvičení mají naopak uvádět další významy slov vzniklých metonymií.

Vztah synonymie, antonymie, homonymie je v učebnici zpracován shodně. Nejprve je vložena poučka, která daný termín vymezuje a poté několik cvičení. K synonymům se vztahují pouze dvě cvičení. V prvním mají ke slovům (*utíkat, vařit, zcela, který, námaha...*) napsat synonyma. Ve druhém cvičení je úkolem k neutrálním slovům uvádět synonyma citově zabarvená, lichotivě a hanlivě.

Antonyma jsou vymezena jako slova s opačným významem, je zde užit i termín opozita. Žáky může aktivizovat osmisměrka, v níž vyhledávají slova (*bohatství, brát, často, doprava, dostatek...*) a ke každému z nich pak uvést antonymum. Cvičení 2 je zaměřeno na tvoření antonymních dvojic.

Větší prostor je věnován homonymům, která jsou definována jako slova stejně znějící, ale mající odlišný význam. V prvním cvičení se dává do souvislosti mnohoznačná slova a homonyma, úkolem je rozlišit, v jakých případech význam slova spolu nějak souvisí a kdy je zcela náhodný. Ve cvičení 2 jsou pouze homonyma (*praví, travička, úlek, utržený...*), která mají použít ve větách s různým významem. V následujícím cvičení se opět rozlišuje, kdy se jedná o homonymum a kdy slova mnohoznačná. Zařazeno je také cvičení s nepravými homonymy (resp. homografy). Slova se sice stejně vyslovují, ale jinak se píšou (např. *lýčený, líčený, mýval, míval, sbít, zbit*).

Poučka o odborných názvech poskytuje dostatek informací k pochopení jejich podstaty. Tato problematika je procvičování pouze v jednom cvičení, ve kterém žáci určují, ke kterým oborům patří následující termíny.

V oranžovém rámečku pak najdeme stručné shrnutí probraného učiva o významu slov. Na závěr si mohou žáci udělat test obsahující 16 otázek vztahujících se k tematickému celku.

Český jazyk pro 9. ročník

V tomto díle učebnice jsou uvedena následující témata: slova jednoznačná a mnohoznačná, synonyma, antonyma, homonyma a odborné názvy. Kapitola obsahuje velmi málo cvičení a úkolu k učivu o významu slov, její rozsah tvoří pouze dvě strany učebnice. Zadání jednotlivých cvičení jsou téměř shodná s těmi, která najdeme v učebnici 7. ročníku.

3.3.3 Srovnání učebnic

Při prvním seznámení s učebnicí si nejdříve povšimneme jejího grafického zpracování, a až poté zkoumáme její obsah. Učebnice nakladatelství SPN svým grafickým zpracováním příliš nenadchnou, působí zastarale a nepřehledně kvůli velkému množství textu. Na druhou stranu učivo o významu slov je podrobně a kvalitně zpracováno. Výklad učiva je dostatečně a srozumitelně podán v poučkách, je přiměřený rozumovým schopnostem žáků v daných ročnících. Učitelovi poskytuje dostatečné množství cvičení, jejich výběr však musí zvážit vzhledem k rozumovým možnostem žáků, které vyučuje, neboť některá cvičení jsou poměrně náročná.

Učebnice druhého nakladatelství upoutají pozornost svým modernějším zpracováním, jsou barevnější a přehlednější. Obsah učiva však není příliš podrobně rozpracován, není mu věnována dostatečná pozornost. V této kapitole nenajdeme delší souvislý text, se kterým bychom mohli v hodině pracovat. Naopak jsou zadána cvičení, která jsou vhodnější spíše pro pracovní sešit (popř. pracovní list). Většina cvičení je zadána pokyny: vysvětli, uveď, doplň. V případě, že tyto učebnice učitel využívá při výuce, považujeme za nezbytné, aby použil doplňující materiál, na kterém by si žáci učivo lépe osvojili.

V obou rozebíraných řadách učebnic se obsah učiva zaměřený na význam slov v mnohém shoduje, ale najdeme i několik odlišností (srov. Tabulka 5: Přehled zastoupených témat v učebnicích). Jsou v nich pokryta všechna důležitá témata o významu slov. Z hlediska zastoupení jednotlivých typů cvičení převažují v obou řadách učebnic cvičení vyhledávací, určovací, doplňující a obměňovací.

Tabulka 5: Přehled témat zastoupených v učebnicích

TÉMA	NŠ 7. roč.	NŠ 9. roč	SPN 7. roč.	SPN 9. roč.
Význam slova	✓	✓	✓	✗
Slovo a ustálená slovní spojení	✓	✗	✓	✗
Slova jednoznač. a mnohoznač.	✓	✓	✓	✓
Slova nadřaz., podřaz., souřad.	✓	✗	✗	✓
Synonyma	✓	✓	✓	✓
Antonyma	✓	✓	✓	✓
Homonyma	✓	✓	✓	✓
Odborné názvy	✓	✓	✓	✓

4 PŘÍPRAVA NA TVORBU VÝUKOVÝCH MATERIÁLŮ

Cílem bylo vytvořit návrh výukového materiálu, který by systematicky a uceleně předkládal učivo o významu slov, na němž by začínající učitel mohl postavit své vyučovací hodiny zaměřené na danou oblast lexikálního učiva, neboť jsme si velmi dobře vědomi toho, kolik času zaberou přípravy na vyučování.

Většina výukových materiálů byla použita v hodinách volitelného semináře *Cvičení z českého jazyka* ve školním roce 2018-2019. Volitelný předmět nabízený žákům 7.– 9. ročníku v rozsahu 1 hodiny týdně je zaměřený na prohloubení dovedností v mateřském jazyce s důrazem na prohloubení a procvičení mluvnických a jazykových pravidel. Výuka českého jazyka významně přispívá k utváření a rozvoji klíčových kompetencí žáků. Jazyk totiž názorně demonstruje přechod od konkrétního k abstraktnímu, vyžaduje tvůrčí přístup a různorodé metody práce, podporuje samostatnost i nutnost spolupráce při řešení problémů, při hledání řešení je nutné verbálně vyjádřit své myšlenky.

Pro realizaci výukových materiálů jsme zvolili seminář z toho důvodu, že tento rok vyučujeme český jazyk a literaturu pouze v 6. ročnících, kde učivo o významu slov není systematicky probíráno. Oproti tomu, jak již bylo řečeno, stěžejní pro dané učivo je 7. ročník, přičemž právě z něho byli žáci v semináři zastoupeni nejvíce¹⁶.

Předkládaný soubor výukových materiálů je již přepracovanou verzí původního materiálu, který byl realizován během vyučovacích hodin. Po provedení reflexe odučené hodiny jsme výukové lekce upravili, neboť byla potřeba udělat několik drobných změn, např. zkrátit cvičení, učivo o frazémeh rozložit do dvou vyučovacích hodin, přeformulovat zadání některých cvičení apod., aby byly splněny výukové cíle a nebyla přesáhnutá doba vyučovacích hodin

Sestavení výukového materiálu

Kompletní výukový materiál pro výuku tematického celku *Nauka o významu slov* byl vytvořen především pro 7. ročník¹⁷ a skládá se z 8 výukových lekcí, které obsahují metodickou přípravu na vyučovací hodinu pro učitele, výukovou prezentaci a pracovní list. Každá z lekcí je zaměřena na jednu oblast z tematického celku.

¹⁶ Semináře se zúčastnilo 20 žáků, z toho 15 žáků 7. ročníku, 3 žáci 8. ročníku a 2 žáci ročníku devátého.

¹⁷ Pro tvorbu výukového materiálu byl vybrán sedmý ročník záměrně. Jednak se v něm danému učivu věnuje nejvíce pozornosti, jednak nám tento materiál poslouží pro budoucí školní rok, v němž budeme vyučovat tři třídy sedmého ročníku, a tudíž ho budeme moci opět inovovat.

Výukové lekce jsou rozvrženy tak, aby se daly stihnout za běžnou dobu vyučovací hodiny, tedy za 45 min.

Pro návrh výukového materiálu byla zvolena tato témata:

1. *Slovo, jeho forma a význam*
2. *Slovo a ustálená spojení: sousloví*
3. *Slovo a ustálená spojení: frazémy I*
4. *Slovo a ustálená spojení: frazémy II*
5. *Slova jednoznačná a mnohoznačná*
6. *Homonyma*
7. *Synonyma*
8. *Antonyma*

Výukové lekce stavíme převážně na vyvozování učiva žáky, nepředkládáme jim hotové poznatky. V některých případech jsme však vyhodnotili, že je potřeba, aby učitel učivo žákům nejprve vysvětlil, než budou moct samostatně plnit zadaná cvičení. V rámci jedné výukové lekce kombinujeme více výukových metod a forem práce, aby výuka nebyla pro žáky stereotypní.

Při tvorbě výukových materiálů jsme čerpali informace nejen z učebnic podrobených analýze (viz kapitola *Učivo o významu slov v učebnicích pro 2. stupeň ZŠ*), ale i ze současných učebnic a pracovních sešitů od různých nakladatelství¹⁸. Inspirovali jsme se některými náměty aktivit a cvičení, která však nebyla převzata celá, nýbrž vždy poupravena, aby vyhovovala našemu záměru.

Jak již bylo řečeno každá výuková lekce se skládá ze tří částí: metodické přípravy na vyučovací hodinu určené pro učitele, výukové prezentace a pracovního listu. Níže jsou ke každé části uvedeny bližší informace o jejich obsahu.

Metodická příprava vyučovací hodiny

Metodická příprava zahrnuje obecné informace: téma vyučovací hodiny, ročník, v němž má být výuka realizována, výukové cíle, kterých má být ve vyučování dosaženo, formy výuky, metody výuky a učební pomůcky. V některých přípravách je i uvedena návaznost na vnitropředmětové a mezipředmětové vztahy. Hlavní bod tvoří průběh vyučovací hodiny, jakýsi scénář předkládající její rozvržení do jednotlivých částí a popis aktivit, které v těchto fázích probíhají. Dále také poskytují možná řešení ke

¹⁸ Tyto učebnice jsou uvedeny jako zdroje v *Seznamu literatury*.

cvičením v pracovních listech. Přestože čas ve výuce hraje podstatnou roli, rozhodli jsme se ho v přípravách neuvádět. Není žádoucí, aby se učitel při vedení hodiny stresoval nedodržením stanoveného času u jednotlivých aktivit. Nikdy nelze přesně odhadnout, jakým směrem se bude výuka ubírat a kolik času bude potřeba na jednotlivé aktivity. Velmi záleží především na kázni, aktivitě žáků, na úrovni předchozích vědomostí a dovedností. Na závěr nechybí seznam příloh a seznam použitých zdrojů.

Výukové prezentace

Výukové prezentace vytvářené v Powerpointu obsahují výklad a shodná cvičení, která žáci najdou ve svých pracovních listech. Tyto dva materiály jsou svým obsahem provázány. Prezentace navíc obsahuje správná řešení jednotlivých cvičení, neboť shledáváme jako přínosné, když si žák může správnost svých výsledků zkontrolovat i očima. Zamezíme tak tomu, aby si žáci nechávali chyby v pracovních listech, z důvodu toho, že správné řešení přeslechli či se zrovna nesoustředili.

Pracovní listy

V pracovních listech jsou zařazena cvičení, pomocí nichž si žáci procvičují a upevňují právě probírané učivo. Přičemž je přihlíženo především k tomu, aby vytvořená cvičení směřovala k naplnění vytčených cílů pro danou vyučovací hodinu. V pracovních listech nechybí výklad důležitých pojmů. Podstatné části ve výkladu jsou však vynechány, aby si je žák vyvodil a doplnil sám např. *Slovo má* – vyjadřuje, co slovo pojmenovává a význam – zařazuje slovo ke slovnímu druhu a vyjadřuje mluvnické kategorie u slov ohebných.¹⁹ Pracovní list díky tomu slouží zároveň jako přehled toho, co by měli žáci z dané výukové lekce umět.

Pro snazší orientaci ve výukových materiálech byly použity následující symboly:



VÝKLAD



CVIČENÍ V PRACOVNÍM LISTĚ



DIDAKTICKÁ HRA



VYBAVENÍ SI JIŽ OSVOJENÉHO UČIVA



SKUPINOVÁ PRÁCE

¹⁹ Daná definice se nachází v pracovním listě *Slovo, jeho význam a forma* na s. 52.

5 NÁVRH VÝUKOVÉHO MATERIÁLU PRO VÝUKU SÉMANTIKY NA 2. STUPNI ZŠ

5.1 Slovo, jeho význam a forma

5.1.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.1

Metodická příprava vyučovací hodiny	
Tematický celek	Nauka o významu slov
Téma vyuč. hodiny	Slovo, jeho forma a význam
Ročník	7.
Cíle vyuč. hodiny	<ul style="list-style-type: none">➤ žák charakterizuje základní pojmy: slovo, pojmenování, slovní zásoba➤ žák si uvědomuje formální a obsahovou stránku slova➤ žák je schopen uvést věcný a mluvnický význam daného slova➤ rozlišuje slova plnovýznamová a neplnovýznamová➤ žák samostatně pracuje se slovníkem

Organizační formy výuky

Hromadná výuka, samostatná práce, práce ve skupině

Výukové metody

Brainstorming, výklad, vysvětlování, práce se slovníkem, práce s pracovním listem

Učivo

- vymezení pojmů: slovo a pojmenování
- věcný a mluvnický význam slov
- slova plnovýznamová a neplnovýznamová
- nauka o slovní zásobě (lexikologie)

Učební pomůcky

Výuková prezentace č.1, Pracovní list č.1, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, *Akademický slovník cizích slov*, *Internetová jazyková příručka*, tablety, losovací lístky se jmény žáků

Vnitropředmětové a mezipředmětové vztahy

Učivo ze slovo tvorby (stavba slova)

Učivo z tvarosloví (určování slovních druhů, slova ohebná, určování mluvnických kategorií u jmen a sloves)

1. V úvodní části hodiny žákům sdělíme, že začneme novou kapitolu věnovanou jazykovědné disciplíně, lexikologii, tzv. nauce o slovní zásobě. Nejprve si však musíme ujasnit základní pojmy, charakterizovat základní jednotku slovní zásoby, tedy slovo. Navážeme na učivo ze 6. ročníku týkající se stavby slova. Připomeneme si, z jakých částí se slovo skládá (předpona, kořen, přípona a koncovka).



2. Promítáme na interaktivní tabuli obrázky (viz prezentace), položíme žákům otázku: *Co vidíte na obrázcích?* Předpokládáme, že všichni se shodnou na to, že vidí *míč, slona, ústa, nůžky*. Vyvodíme tak společně, že funkcí slova je pojmenovávat určité skutečnosti, abychom mezi sebou mohli vzájemně komunikovat a porozuměli jsme si.



3. Pomocí **brainstormingu** se snažíme o to, aby se žáci rozpomněli na vše, co o slově již ví z nižších ročníků. Doprostřed tabule napíšeme pojem SLOVO a necháme žáky, aby postupně zapisovali vše, co je k charakteristice pojmu napadne. To, co je zapsáno na tabuli společně zhodnotíme. Zdůrazníme ze zápisu to, co je podstatné pro vymezení pojmu slovo z hlediska lexikologie.



4. Výklad: Slovo (viz prezentace)

Definujeme slovo jako ustálenou skupinu hlásek/písmen, která má v daném jazyce určitý význam a pojmenovává nějakou skutečnost. Je důležité připomenout, že slovo se skládá z hlásek/písmen v ustáleném pořadí. Ukážeme to na příkladu slov UČEBNICE x NICEBUČE. Zatímco slovo *učebnice* má význam, označuje knihu s učivem pro žáky, přeházením hlásek vzniklé slovo *nicebuče* v češtině nic nepojmenovává, neboť mu není přisouzen žádný význam. Stejně tak slovo *book*, není v češtině slovem, zatímco v angličtině označuje *knihu*, a naopak slovo *učebnice* není slovem v angličtině. Z toho vyvodíme, že každé slovo má stránku formální (má svůj tvar) a významovou (má svůj obsah). Upozorníme na to, že pojmenování a slovo není totéž. Pojmenování označuje skutečnosti kolem nás a slovo je pak prostředkem pojmenování. Pojmenování může být jednoslovné nebo víceslovné (viz následující výuková lekce).



5. Pracovní list cv.1: Vytvořte z písmen slova pampeliška, co nejvíce slov během 3 minut.

Slova zapisují do pracovního listu. Žáci si na tomto úkolu uvědomí, že pro daný význam slova je nutné ustálené seskupení hlásek, neboť různým uskupením hlásek tvoříme slova jiného významu. Z vymyšlených slov pak necháme žáky vymyslet krátký příběh. Vybereme dobrovolníka (nebude-li dobrovolník, vybereme žáka losem), který příběh sdělí veřejně.



6. Výklad: *Význam slov* (viz prezentace)

Vedeme žáky k uvědomění si rozdílu mezi věcným a mluvnickým významem slova, měli by být schopni vysvětlit věcné významy a určit mluvnické významy slov, resp. zařadit slovo ke slovnímu druhu a u ohebných slov určit mluvnické kategorie. Oba významy demonstrujeme na slově *učitelka*. Učitelka je osoba, která vyučuje (=věcný význam), oproti tomu mluvnický význam zařazuje slovo ke slovnímu druhu, zde konkrétně k podstatnému jménu, u něhož dále lze určit mluvnické kategorie (1. pád, číslo jednotné, rod ženský). Slovo *učitelka* může vyjadřovat různé mluvnické významy, neboť může mít různé tvary (*učitelky, učitelce, učitelkám*), věcný význam však zůstává stejný. Upozorníme na to, že se jedná o různé tvary téhož slova.

Položíme žákům otázky:

- *Kde najdeme vysvětleno, co dané slovo znamená, nebudeme-li si jisti jeho věcným významem?* (do výkladového slovníku, např. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*)
- *Kam se naopak podíváme, budeme-li se potřebovat ujistit, zda jsme dané slovo zapsali pravopisně správně.* (do *Pravidel českého pravopisu*)
- *V jakých tvarech jsou uvedeny ve slovnících jména a v jakém slovesa?* (jména jsou uvedena v 1. pádě, čísle jednotném a většinou v mužském rodě, slovesa v infinitivu)
- *Jaké mluvnické kategorie určujeme u jmen (podstatných jmen, přídavných jmen, zájmen, číslovek) a jaké u sloves?* (u jmen určujeme: pád, číslo, rod, u sloves: osobu, číslo, čas, způsob, rod, vid)



7. Pracovní list cv.2: *Vysvětlete věcný význam uvedených slov. Neznáte-li význam, použijte SSČ nebo ASCS).*

Zvolili jsme taková slova, aby pro žáky nebyla zcela snadno vysvětlitelná, a to za účelem toho, aby byli nuceni použít jeden ze slovníků: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ) nebo *Akademický slovník cizích slov A-Ž* (ASCS). Nemáme-li

dostatek tištěných slovníků, žáci mohou použít *Internetovou jazykovou příručku*. Ověříme si tak, zda žáci umí ve slovnících vyhledávat. Zjistíme-li, že žáci doposud nebyli vedeni k práci se slovníky, doporučujeme ji příště do hodiny zařadit.

Pozn. K práci se slovníky a jazykovými příručkami by měli být žáci vedeni už od 2. období 1. stupně.



8. Hádej význam slova.

Rozdělíme žáky do tří skupin. Jednomu žákovi z každé skupiny pošepáme jedno slovo, které si zapíše na čistý list papíru, část s napsaným slovem přehne a napíše věcný význam daného slova, poté ho pošle dalšímu spolužákovi ze skupiny, jehož úkolem je napsat pojmenování, které se ukrývá pod definici, tuto část přeloží a pošle ji dalšímu, ten má za úkol naopak vysvětlit věcný význam slova. Tímto způsobem pokračují, dokud se nevystřídají všichni. Na závěr se pak společně podíváme, zda se pojmenování a k nim věcné významy vždy shodují.



9. Pracovní list cv.3: *Uved', jak se jmenuje ten, kdo...*

Zde si žáci vyzkouší opačný postup, k významu hledají pojmenování, tedy slovo. Poznají, že někdy je patrná slovotvorná motivace ve významu slova (např. *obsluhuje kameru – kameraman*).

Řešení: dokončil studia – **absolvent** obsluhuje kameru – **kameraman**
zkoumá počasí – **meteorolog** řídí orchestr – **dirigent**
navrhuje stavbu budov – **architekt** léčí pacienty – **lékař, doktor**



10. Pracovní list cv.4: *Utvořte z daných slov větu.*

Žáci si uvědomí, že pokud má věta dávat smysl, musí změnit u některých slov tvar, resp. mluvnický význam. Dále mají určit slovní druhy, na základě toho zjistí, že tvary změnilly pouze slova ohebná. Právě slova ohebná vyjadřují oba významy, proto je zapíšou do tabulky.

Řešení: *Kamarád včera vyprávěl dětem veselou příhodu z letního tábora.*

Věcný význam		Mluvnický význam (mluvnické kategorie)	
kamarád	= osoba, se kterou mě poji přátelský vztah	kamarád	1. pád, č. jednotné, rod mužský
vyprávět	= slovy sdělovat děj v časovém sledu	vyprávěl	3. osoba, č. jednotné, čas minulý, způsob oznamovací, rod činný
děti	= nedospělý člověk	dětem	= 3. pád, č. množné, rod střední (v mn. čísle ženský)
veselý	= mající radost, dobrou náladu	veselou	= 4. pád, č. jednotné, rod ženský
příhoda	= to, co se stalo, přihodilo	příhodu	= 4. pád, č. jednotné, rod ženský
letní	= přídavné jméno k ročnímu období	letního	= 2. pád, č. jednotné, rod mužský
tábora	= zařízení pro dočasné ubytování	tábora	= 2. pád, č. jednotné, rod mužský



11. Výklad: Rozdělení slovních druhů dle vyjádření významů (viz prezentace)

Týká se rozdělení slov na plnovýznamová a neplnovýznamová, podle toho, jaký význam u nich převažuje. Mezi plnovýznamová slova patří ta, která mají pouze věcný význam (tj. *příslowce* a *citoslowce*) a slova, která mají jak věcný, tak i mluvnický význam (tj. ohebné slovní druhy – *podstatná jména*, *přídavná jména*, *zájmena*, *číslovky*, *slovesa*). Neplnovýznamovými slovy jsou ta, jež mají pouze mluvnický význam (tj. předložky, spojky, částice), věcný význam získávají až ve spojení s plnovýznamovými slovy.



12. Pracovní list cv.5: Zakroužkujte červeně slova plnovýznamová. Předtím ještě určete slovní druhy.

Nejprve mají určit slovní druhy. Poté mají z nabízených slov červeně zakroužkovat ta, která mají věcný význam. Uvědomí si, že jsou to slova zařazená do slovních druhů jako podst, jména, přídav. jména, zájmena, číslovky, slovesa, příslowce a citoslowce.

Řešení: klobouk (1), pod (7), Roman (1), silný (2), oběd (1), pohled (1), říkal (5), u (7), **ach** (10), dva (4), koruna (1), protože (8), vidí (5), vlk (1), dobře (6), ale (7), náš (3), měla (5), mně (3), pište (5), kostka (1), k (7), pěkně (6)



13. Pracovní list cv.6: *Doplňte do vět slova z nabídky, zjistíte tak, jestli jste si správně zapamatovali pojmy z dnešní výukové lekce.*

Závěrečné cvičení poslouží k zopakování teoretických poznatků z této výukové lekce.

Řešení:

*Věcný význam vyjadřuje, co slovo označuje, pojmenovává. Najdeme ho vysvětlen ve výkladovém slovníku, např. **Slovníku spisovné češtiny (SSČ)**. **Mluvnický význam** zařazuje slova do **slovních druhů** a vyjadřuje mluvnické kategorie u ohebných slov. Pouze věcný význam mají **příslovce** a **cítoslovce**. Převážně gramatický význam mají **předložky, spojky a částice**, které věcný význam získávají až ve spojení s plnovýznamovými slovy. Oba významy mají pouze **slova ohebná**.*

14. Na závěr shrneme probrané učivo a zhodnotíme práci žáků.

Přílohy

Výuková prezentace č.1
Pracovní list č.1

Zdroje

FILIPEC, Josef. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. 4. vyd. Praha: Academia, 2005. 647 s. ISBN: 80-200-1347-4.

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 7 pro základní školy*. 1. vyd. Praha: SPN, 2008. 174 s. ISBN 978-807-2353-910.

Internetová jazyková příručka [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, 2019 [cit. 2019-06-23]. Dostupné z: <http://prirucka.ujc.cas.cz/>

5.1.2 Výuková prezentace č.1

Nauka o významu slov

**Slovo,
jeho forma a význam**

Výuková prezentace č.1

Co vidíš na obrázcích?

Funkcí slov je **POJMENOVÁVAT**.

VÝZNAM SLOV

VĚCNÝ	MLUVNICKÝ
<ul style="list-style-type: none"> vyjadřuje, co slovo označuje najdeme ho vysvětlený ve výkladových slovnících věcný význam slova nese kořen 	<ul style="list-style-type: none"> zařazuje slovo ke slovnímu druhu vyjadřuje mluvnické kategorie u ohebných slov <ul style="list-style-type: none"> u jmen (pád, číslo, rod) u sloves (osoba, číslo, čas, rod, způsob a vid) mluvnický význam vyjadřuje nejčastěji koncovka

Učitelka = ten, kdo učí, vyučuje

Učitelka = podstatné jméno, 1.pád, číslo jednotné, rod ženský

Vysvětlete věcný význam uvedených slov. Neznáte-li význam uvedených slov, použijte SSČ nebo SCS.

velvyslanec
specialita
prezident
kompenzovat
citace

Slovník spisovné češtiny

SLOVO

NIČEBUCE ✗ UČEBNICE ✗ BOOK

- je ustálená skupina hlásek/písmen, která má v daném jazyce určitý význam a pojmenovává nějakou skutečnost
- základní jednotka slovní zásoby
- slovní zásobou se zabývá jazykovědná disciplína LEXIKOLOGIE

Pojmenování = slovo

označuje skutečnosti kolem nás

je prostředkem pojmenování

Utvořte, co nejvíce slov ze slova:

pampeliška

Uvedte, jak se jmenuje ten, kdo...

dokončil studia obsluhuje kameru

zkoumá počasí řídí orchestr

navrhne stavbu budov léčí pacienty.....

Utvořte ze slov větu tak, že slova dáte do následujících tvarů.

Kamarád včera vyprávěl dětem veselou příhodu z letního tábora.

a) Určete ve větě všechny slovní druhy. Slovní druh označte číslicí nad příslušné slovo.

b) Určete věcný a mluvnický význam pouze u slov mající oba významy, doplňte je do tabulky. (Dvě slova máte již jako vzor vyplněna).

Kamarád včera vyprávěl dětem veselou příhodu z letního tábora.

Věcný význam	Mluvnický význam (resp. mluvnické kategorie)
kamarád = osoba, se kterou mě pojí přátelský vztah	kamarád 1. pád, č. jednotné, rod mužský
vyprávěl = slovy sdělovat děj v časovém sledu	vyprávěl 3. osoba, č. jednotné, čas minulý, způsob oznamovací, rod činný

Rozdělení slovních druhů dle vyjádření významů:

Plnovýznamová slova	Neplnovýznamová slova
Patří sem: <ul style="list-style-type: none"> slova, která mají pouze věcný význam (tj. příslovce a citoslovce) slova, která mají jak věcný, tak i mluvnický význam (tj. ohebné slovní druhy) 	Patří sem: <ul style="list-style-type: none"> slova, která mají pouze mluvnický význam (tj. předložky, spojky, částice), věcný význam získávají až ve spojení s plnovýznamovými slovy

PODSTATNÁ JMÉNA, PŘÍDAVNÁ JMÉNA, ZÁJMENA, ČÍSLOVKY, SLOVESA, PŘÍSLOVCE A CITOSLOVCE

PŘEDLOŽKY, SPOJKY A ČÁSTICE

Zakroužkujte červeně slova plnovýznamová a určte slovní druhy.

klobouk pod Roman silný oběd

pohled říkal u ach koruna protože

vidí vlk dobře ale náš měla

mně dva piště kostka k pěkně

Doplňte do vět vhodná slova z nabídky.

příslovce, slovníku, částice, mluvnický, citoslovce, Slovníku spisovné češtiny, ohebná, věcný, předložky, druhů, spojky


VĚCNÝ význam vyjadřuje, co slovo označuje, pojmenovává. Najdeme ho vysvětlen ve SLOVNÍKU, např. SLOVNÍKU SPISOVNÉ ČEŠTINY (SSČ). MLUVNICKÝ význam zařazuje slova do slovních DRUHŮ a vyjadřuje mluvnické kategorie u ohebných slov. Pouze věcný význam mají PŘÍSLOVCE a CITOSLOVCE. Převážně gramatický význam mají PŘEDLOŽKY, SPOJKY a ČÁSTICE, které věcný význam získávají až ve spojení s plnovýznamovými slovy. Oba významy mají pouze slova OHEBNÁ.

5.1.3 Pracovní list č.1

Pracovní list č.1

Slovo, jeho význam a forma

1. Vytvořte z písmen slova PAMPELIŠKA, co nejvíce slov během 3 minut. (Vytvořená slova mohou být různého slovního druhu).





SLOVO je skupina hlásek/písmen, která má v daném jazyce určitý význam a pojmenovává nějakou skutečnost. Slovo má význam - vyjadřuje, co slovo pojmenovává a význam - zařazuje slovo ke slovnímu druhu a vyjadřuje mluvnické kategorie u slov ohebných.

2. Vysvětlete věcný význam uvedených slov. (Neznáte-li význam, použijte SSČ nebo ASCS.)

velvyslanec
specialita
prezident
kompensovat
citace



3. Uveďte, jak se jmenuje ten, kdo...:

- | | |
|-----------------------------|------------------------|
| dokončil studia | obsluhuje kameru |
| zkoumá počasí | řídí orchestr |
| navrhuje stavbu budov | léčí pacienty |



4. Utvořte ze slov větu tak, že slova dáte do náležitých tvarů.

Kamarád	včera	vyprávět	děti	veselý	příhoda	z	letní	tábor.
---------	-------	----------	------	--------	---------	---	-------	--------

a) Určete ve větě všechny slovní druhy. Slovní druh označte číslicí nad příslušné slovo.

b) Určete věcný a mluvnický význam pouze u slov mající oba významy, doplňte je do tabulky. (Dvě slova máte již jako vzor vyplněna).

Věcný význam		Mluvnický význam (mluvnické kategorie)	
kamarád	= osoba, se kterou mě poji přátelský vztah	kamarád	1. pád, č. jednotné, rod mužský
vyprávět	= slovy sdělovat děj v časovém sledu	vyprávěl	3. os., č. jedn., č. minulý, způsob oznam., rod činný



5. Zakroužkujte červeně slova plnovýznamová. Předtím ještě určete slovní druhy.

klobouk pod Roman silný oběd pohled říkal u ach dva koruna
protože vidí vlk dobře ale náš měla mně pište kostka k pěkně



6. Doplňte do vět slova z nabídky, zjistíte tak, jestli jste si správně zapamatovali pojmy z dnešní výukové lekce.

příslovce, výkladovém slovníku, částice, mluvnický, citoslovce, Slovníku spisovné češtiny, ohebná, věcný, předložky, slovních druhů, spojky

..... význam vyjadřuje, co slovo označuje, pojmenovává. Najdeme ho vysvětlen ve, např. (SSČ).
..... význam zařazuje slova do a vyjadřuje mluvnické kategorie u ohebných slov. Pouze věcný význam mají a
Převážně gramatický význam mají, a, které věcný význam získávají až ve spojení s plnovýznamovými slovy. Oba významy mají pouze slova

5.2 Slovo a ustálená spojení: sousloví

5.2.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.2

Metodická příprava vyučovací hodiny	
Tematický celek	Nauka o významu slov
Téma vyuč. hodiny	Slovo a ustálená slovní spojení: SOUSLOVÍ
Ročník	7.
Cíle vyuč. hodiny	<ul style="list-style-type: none">➤ žák charakterizuje základní pojmy: slovo, sousloví, frazémy➤ žák odliší ustálené slovní spojení od volného spojení slov➤ žák samostatně pracuje se slovníkem

Organizační formy výuky

Hromadná výuka, samostatná práce, práce ve skupině

Výukové metody

Řízený rozhovor, výklad, vysvětlování, práce se slovníkem, práce s pracovním listem

Učivo

- vymezení pojmů: slovo, ustálené spojení slov, sousloví, frazémy
- jednoslovné pojmenování, víceslovné pojmenování
- volné spojení slov a ustálené spojení slov

Učební pomůcky

Výuková prezentace č.2, Pracovní list č. 2, Kartičky sousloví, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, *Akademický slovník cizích slov A-Ž*, *Internetová jazyková příručka*, tablet, losovací lístky se jmény žáků

Vnitropředmětové a mezipředmětové vztahy

Učivo z pravopisu (psaní velkých písmen)

Učivo z lexikologie (věcný a mluvnický význam slov)

Zeměpis (práce s mapou, zeměpisné názvy okolních měst a vesnic)

Průběh vyučovací hodiny

1. V úvodní části nastíníme průběh dnešní vyučovací hodiny.



2. Pomocí krátké hry si zopakujeme učivo z předchozí lekce. Zadání zní: Ke každému slovnímu druhu vymysli slovo začínající na písmeno *b*, *p*, *m*, *o*. Poté vyzveme žáky k označení slovních druhů, jenž zahrnují plnovýznamová slova a požadujeme vysvětlení jejich věcných významů.



3. Žákům představíme téma dnešní hodiny. Připomeneme jim rozdíl mezi pojmy slovo a pojmenování. V minulé hodině jsme se zmínili, že pojmenování může být jednoslovné nebo víceslovné. Nyní se zaměříme na víceslovná pojmenování, tedy ustálená spojení slov, mezi něž patří sousloví a frazém (na frazémy bude zaměřena příští výuková lekce). Na interaktivní tabuli promítneme obrázky *Petřínské věže*, *vlašského ořechu*, *olomouckých syrečků* (viz prezentace) a necháme žáky dané věci na obrázcích pojmenovat. Uvědomí si, že k pojmenování dané skutečnosti musí použít dvě slova. Kdybychom například řekli pouze *ořech*, mohli bychom si pod tím představit nejen *ořech vlašský*, ale i *lískový*, *kokosový* atd.



4. Výklad: *Sousloví* (viz prezentace a pracovní list)

Vyložíme žákům pojem sousloví: *Sousloví je ustálené spojení slov, kterým pojmenováváme jednu skutečnost, věcný význam má pouze jako celek (např. Petřínská věž, vlašský ořech, olomoucké tvarůžky)*. Je potřeba žáky upozornit na rozdíl mezi ustálenými slovy a volným spojením slov. Volné spojení slov je v různých kontextech různé, tzn. že je zaměnitelné, např. *červený svetr*, lze v jiném kontextu nahradit *modrým svetrem*. Ustálená slovní spojení nelze nahrazovat jinými slovy (ani synonymy) a vkládat mezi ně jiná slova, např. *doba ledová*, nelze nahradit *studená doba*. Většinu sousloví tvoří odborné názvy.



5. Pracovní list cv.1: *Ke každému slovu doplňte vhodné přídavné jméno, aby tak vzniklo v prvním sloupci sousloví a ve druhém volné spojení slov.*

Vnímání rozdílu mezi souslovím a volným spojením slov si žáci procvičí, když budou mít zadané stejné podstatné jméno, ale jejich úkolem bude k nim přidat přídavné jméno, aby jednou vzniklo sousloví a podruhé volné spojení slov. Vytvořená sousloví a volná spojení slov poté mají použít ve větách.

Možné řešení:

	SOUSLOVÍ	VOLNÉ SPOJENÍ SLOV
jméno	<i>křestní jméno</i>	<i>hezké jméno</i>
jazyk	<i>např. český jazyk</i>	<i>např. špičatý jazyk</i>
průkaz	<i>např. občanský průkaz</i>	<i>např. neplatný průkaz</i>

lékař	<i>např. zubní lékař</i>	<i>např. výborný lékař</i>
voda	<i>např. minerální voda</i>	<i>např. vychlazená voda</i>

6. Pracovní list cv.2: Rozhodněte, které spojení slov je volné a které je souslovím. Podtrhněte sousloví.

Během kontroly správnosti cvičení po žácích požadujeme, aby zdůvodňovali svá rozhodnutí.

Řešení: **Sýkora koňadra** – poraněná sýkora zajímavá kniha – **třídní kniha**
porouchaný stroj – **šicí stroj** **osobní automobil** – starý automobil
zpožděný vlak – **osobní vlak** **vysoká škola** – nedaleká škola



7. Výklad: Sousloví (viz prezentace)

Zmíníme, že některá sousloví lze nahradit jednoslovným pojmenováním, většina z nich se užívá v hovorové češtině (např. *minerálka*), některá jsou však nespisovná (např. *nákladák*). Objasníme rozdíl mezi hovorovou češtinou a nespisovnou, protože většina žáků tyto pojmy ztotožňuje. Zdůrazním jim, že hovorová čeština je spisovná podoba mluveného projevu.



8. Práce ve skupinách (Kartičky sousloví viz příloha)

Žáci se losem rozdělí do skupin po 4 členech. Každá skupina dostane rozstříhané kartičky (15 podstatných jmen a 15 přídavných jmen). Jejich úkolem bude co nejrychleji správně spojit přídavné a podstatné jméno, aby tak vzniklo sousloví.



9. Pracovní list cv.3: K jednoslovným pojmenováním uveďte víceslovná pojmenování se stejným věcným významem.

K jednoslovným pojmenováním uvádějí méně užívaná víceslovná pojmenování. Požadujeme po žácích, aby některé výrazy patřící do oblasti sportu dovysvětlili.

Řešení:

PENALTA – **POKUTOVÝ KOP** **REMÍZA** – **NEROZHODNÝ** **VÝSLEDEK**
METROPOLE – **HLAVNÍ MĚSTO** **OFSAJD** – **POSTAVENÍ** **MIMO** **HRU**



10. Pracovní list cv.4: Nahrad'te sousloví jednoslovným pojmenováním.

V tomto cvičení si naopak zkusí z víceslovného pojmenování utvořit jednoslovné a rozlišit, zda náleží do spisovného nebo nespisovného útvaru českého jazyka.

Řešení: třídní kniha – **třídnice (N)**, zubní lékař – **zubař (S)**, slepé střevo – **slepák**

(N), obývací pokoj – **obýván** (S), topné těleso – **topení** (S), dopravní komunikace – **silnice** (S), kruhový objezd – **kruháč** (N).



11. Pracovní list cv.5: *Vzpomeňte si na co nejvíce názvů měst či vesnic ve vašem okolí, která jsou utvořena jako sousloví.*

Nejprve necháme žáky vybavit si názvy obcí z paměti. Až uvidíme, že žáci již nic více sami nevymyslí, dáme jim k dispozici tablety, aby mohli na mapě vyhledat další obce. Procvičí si tak práci s mapou.

12. Na závěr shrneme probrané učivo a zhodnotíme práci žáků.

Přílohy

Výuková prezentace č.2
Pracovní list č.2

Zdroje

Použité obrázky: Microsoft Word pouze Creative Commons

Internetová jazyková příručka [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, 2019 [cit. 2019-06-23]. Dostupné z: <http://prirucka.ujc.cas.cz/>

KVAČKOVÁ, Jaromíra a kol. *Český jazyk pro 7. ročník: učebnice*. Brno: Nová škola s.r.o, 2013. 152 s. ISBN: 978-80-7289-486-4.

5.2.2 Výuková prezentace č.2

**Slovo a ustálená slovní spojení:
SOUSLOVÍ**

Nauka o významu slov

Výuková prezentace č.2



Pojmenujte,
co vidíte na
obrázcích.

SOUSLOVÍ

SOUSLOVÍ je ustálené spojení slov, kterým pojmenováváme pouze jednu skutečnost, věcný význam má pouze jako celek (např. Petřínská věž, vlašský ořech, olomoucké tvarůžky).

✗
Volné spojení slov – v různém kontextu je různé (např. vysoká věž, shnilý ořech, chutné tvarůžky).

Ke každému slovu doplňte vhodné přídavné jméno, aby tak vzniklo v prvním sloupci sousloví a ve druhém volné spojení slov.

	SOUSLOVÍ	VOLNÉ SPOJENÍ SLOV
jméno	křestní jméno	hezké jméno
jazyk		
průkaz		
lékař		
voda		

Rozhodněte, které spojení slov je volné a které je souslovím. Sousloví podtrhněte.

sýkora koňadra – poraněná sýkora zajímavá kniha – třídní kniha
porouchaný stroj – šicí stroj osobní automobil – starý automobil
zpožděný vlak – osobní vlak vysoká škola – nedaleká škola

SOUSLOVÍ

Někdy můžeme **sousloví** nahradit jednoslovným pojmenováním, např. anglický jazyk – **angličtina**, hráč fotbalu – **fotbalista**

! Pozor: Často tato jednoslovná pojmenování nepatří do spisovné češtiny, např. nákladní auto – **nákladák**.

K jednoslovným pojmenováním uveďte víceslovná pojmenování se stejným věcným významem:

PENALTA – **POKUTOVÝ** **KOP**

REMÍZA – **NEROZHODNÝ** **VÝSLEDEK**

METROPOLE – **HLAVNÍ** **MĚSTO**

OFSAJD – **POSTAVENÍ** **MIMO** **HRU**

Nahradte sousloví jednoslovným pojmenováním.

třídní kniha	zubní lékař	slepé střevo	obývací pokoj
↓	↓	↓	↓
třídnice	zubař	slepák	obývací
.....
topné těleso	dopravní komunikace	kruhový objezd	
↓	↓	↓	
topení	silnice	kruháč	
.....	

Vymyslete, co nejvíce měst či vesnic, ve vašem okolí, která jsou utvořena jako sousloví.

5.2.3 Pracovní list č.2

Pracovní list č.2

Slovo a ustálená slovní spojení: SOUSLOVÍ



SOUSLOVÍ je ustálené spojení slov, kterým pojmenováváme skutečnost, věcný význam má pouze jako celek (např. Petřínská věž, vlašský ořech, olomoucké tvarůžky).



Volné spojení slov – v různém kontextu je různé (např. vysoká věž, shnilý ořech, chutné tvarůžky).

1. Ke každému slovu doplňte vhodné přídavné jméno, aby tak vzniklo v prvním sloupci sousloví a ve druhém volné spojení slov.

	SOUSLOVÍ	VOLNÉ SPOJENÍ SLOV
jméno	křestní jméno	hezké jméno
jazyk		
průkaz		
lékař		
voda		

a) Vzniklá sousloví a volná spojení slov užitě ve větách.

.....

.....

.....

.....

.....

2. Rozhodněte, které spojení slov je volné a které je souslovím. Sousloví podtrhněte.

sýkora koňadra – poraněná sýkora

zajímavá kniha – třídní kniha

porouchaný stroj – šicí stroj

osobní automobil – starý automobil

zpožděný vlak – osobní vlak

vysoká škola – nedaleká škola



Někdy můžeme **sousloví** nahradit pojmenováním, *např. **anglický jazyk** –, **hráč fotbalu** –*

Pozor: Často tato jednoslovná pojmenování nepatří do spisovné češtiny, *např. **nákladní auto** -*

3. K jednoslovným pojmenováním uveďte víceslovná pojmenování se stejným věcným významem.

PENALTA – P _ _ _ _ _ Ý K _ P REMÍZA – N _ _ Z _ _ _ _ Ý V _ _ _ _ _ K

METROPOLE – H _ _ _ _ Í M _ _ _ O OFSAJD – P _ _ _ _ V _ _ _ Í M _ _ _ O H _ U

4. Nahradte sousloví jednoslovným pojmenováním. Určete, zda je jednoslovné pojmenování spisovné či nespisovné.

třídní kniha

zubní lékař

slepé střevo

obývací pokoj

topné těleso

dopravní komunikace

kruhový objezd

5. Vzpomeňte si na co nejvíce názvů měst či vesnic ve vašem okolí, která jsou utvořena jako sousloví.

5.3 Slova a ustálená slovní spojení: frazémy I

5.3.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.3

Metodická příprava vyučovací hodiny	
Tematický celek	Nauka o významu slov
Téma vyuč. hodiny	Slovo a ustálená slovní spojení: FRAZÉMY I
Ročník	7.
Cíle vyuč. hodiny	<ul style="list-style-type: none">➤ žák charakterizuje základní pojmy: slovo, sousloví, frazémy➤ žák odliší ustálené slovní spojení od volného spojení slov➤ žák rozpozná přirovnání, rčení, přísloví a pranostiky➤ žák vysvětlí význam obrazných spojení slov a umí je využívat v mluvených i písemných projevech

Organizační formy výuky

Hromadná výuka, samostatná práce, práce ve dvojicích

Výukové metody

Řízený rozhovor, výklad, vysvětlení, práce s pracovním listem

Učivo

- vymezení pojmů: frazémy, přísloví, pranostiky, rčení a přirovnání
- obrazný význam frazémů

Učební pomůcky

Výuková prezentace č.3, Pracovní list č.3, Aplikace Příslovník

Vnitropředmětové a mezipředmětové vztahy


Učivo z lexikologie (ustálená slovní spojení: sousloví)

Literární výchova (ústní lidová slovesnost, řecké báje a pověsti)

Dějepis (období antiky)

Průběh vyučovací hodiny

1. V úvodní části nastíníme plán dnešní výukové lekce.

 2. Řízeným rozhovorem s žáky opakujeme učivo z předchozí lekce. Pokládáme otázky, popř. zadáváme úkoly:

- *Jaký je rozdíl mezi souslovím a volným spojením slov?*
- *Během 1 minuty vymyslete, co nejvíce sousloví. Pokud to lze nahraďte tato sousloví jednoslovným pojmenováním. Jsou jednoslovná spojení vždy spisovná?*

3. Sdělíme žákům, že dnešním tématem budou opět ustálená spojení, ale tentokrát se bude jednat o obrazná pojmenování, tzv. frazémy. Frazémy jsou součástí ústní lidové slovesnosti, kterou jsme probírali v předešlém ročníku v hodinách literární výchovy.



4. Pracovní list cv.1: *Vyluštěte přesmyčky, které ukrývají názvy jednotlivých frazémů. Poté je přiřaďte k jednotlivým definicím.*

Před výkladem učiva o frazémech, necháme žáky vyluštit přesmyčky, které ukrývají názvy jednotlivých frazémů.

Řešení: PŘIROVNÁNÍ, PRANOSTIKY, PŘÍSLOVÍ, RČENÍ



5. Výklad: *Frazémy* (viz prezentace a pracovní list)

Objasníme žákům rozdíl mezi jednotlivými frazémy. **Přirovnání** srovnává dva jevy na základě jejich podobnosti, často pomocí spojky *jako*, např. *chytrý jako liška*. **Rčení** je ustálené obrazné spojení slov, jehož původní význam nevnímáme doslova, pouze obrazně, nejčastěji bývá základem sloveso, které začleněním do věty může měnit své tvary, např. *mít za ušima*. **Přísloví** je ustálené slovní spojení s mravním ponaučením, má vždy podoby věty, např. *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*. **Pranostiky** jsou lidové prúpovídky o počasí a zemědělských činnostech, např. *Na nový rok o slepičí krok*. Poznávání jednotlivých frazému si postupně upevní díky úkolům na ně zaměřených.



6. Pracovní list cv.2: *Ke kterému datu se pranostiky vztahují? Ústně je vysvětlíte.*

Dříve než se žáci budou pokoušet ústně vysvětlit jednotlivé pranostiky, je vhodnější prvně dohledat data, ke kterým se pranostiky vztahují, což prozradí, o jaké roční období se jedná, a tudíž mohou význam lépe odvodit.

Řešení: *Svatá Lucie, noci upije. 13.12.*

Na svatého Jiří, lezou z děr hadi a štíři. 24.4.

Medardova kápě, 40 dní kape. 8.6.

Svatý Martin přijíždí na bílém koni. 11.11.

Na Hromnice o hodinu více. 2.2.

Zadáme dobrovolný domácí úkol: *Vyhledejte co nejvíce pranostik, které se vztahují k měsíci, ve kterém ses narodil/a/.*



7. Pracovní list cv.3: *Tvořte přirovnání z nabídky, popř. doplňte další možnosti.*

Po vyplnění cvičení se žáků zeptáme, zda znají nějaká další přirovnání (např. *modrý jako pomněnka, blankyt, chrpa; starý jako Metuzalém, rychlý jako blesk, vítr, raketa; přesný jako hodinky*)

Řešení: sladký jako **med**; popř. cecek; hladový jako **vlk**; pilný jako **včelička**; chudý jako **kostelní myš**; hbitý jako **pstruh**, popř. lasička, kočka; bystrý jako **rys**; štíhlá jako **laň**



8. Pracovní list cv.4: *Spojte rčení s jeho významem.*

Řešení: vytrhnout trn z paty – *pomoci (někomu) z velmi obtížné situace*

chytit příležitost za pačesy – *využít, nepromrhat příležitost*

stát nohama pevně na zemi – *mít reálný pohled na svět*

mít kliku – *mít štěstí*

leštit kliky – *obcházet osoby a podlízavě je o něco prosit*

9. Práce s rčeními vzniklými z řeckých bájí a pověstí (viz prezentace)

Při probírání učiva o frazémech nesmíme opomenout rčení, která odkazují na antiku. Obrazných ustálených slovních spojení z období antiky máme v češtině mnoho, některá z nich si představíme a vysvětlíme si jejich přenesený význam. Z většinou z nich by se žáci měli setkat již v 6. ročníku v rámci literární výchovy, pokud v něm probírali řecké báje a pověsti, a především v hodinách dějepisu při probírání antického období.



10. Pracovní list cv.5: *Pokuste se vysvětlit význam těchto rčení.*

Řešení: udělat kozla zahradníkem – *svěřit něco nepravé osobě*

prásknout do bot – *utéct*

mít zlaté ruce – *být na něco šikovný*



11. Pracovní list cv.6: *Přísluví se pomíchala. Vybarvěte stejnou barvou části, které k sobě patří.*

Jednotlivá přísloví nezapomene vysvětlit. Jejich význam si žáci nejlépe uvědomí, když nastíníme situaci, kterou dané přísloví vystihuje.

Řešení: *Kolik řečí umíš, tolikrát jsi člověkem. Kam čert nemůže, tam nastrčí ženskou. Kam nechodí slunce, tam chodí lékař. Co se v mládí naučíš, ke stáru jako když najdeš. Kdo chce s vlky žít, musí s nimi výt.*



12. Pracovní list cv.7: *Opravte chyby v následujících příslovích. Ústně vysvětlíte, co znamenají.*

Řešení: *Jak si kdo ustele, tak si lehne. Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí. Komu se nelení, tomu se zelení. Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.*



13. Zábavná aplikace: **Příslovník** (<http://utkl.ff.cuni.cz/prislovník/>)

Zábavná aplikace *Příslovník* byla vytvořena pracovníky Ústavu teoretické a počítačové lingvistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Aplikace funguje na principu spojování dvou různých frazémů, takže vznikne nové přísloví ze dvou starých, např. *Kdo pozdě chodí, lže*. Cílem není pouze žáky pobavit, ale především aplikaci využijeme k tomu, abychom zrekonstruovali, z jakých dvou starých přísloví se to nové skládá (*Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí* a *Kdo lže, ten i krade*).

14. Shrnutí probraného učiva a zhodnocení práce žáků.

Přílohy

Výuková prezentace č.3

Pracovní list č.3

Zdroje

Příslovník [online]. Ústav teoretické a počítačové lingvistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, 2017. [cit. 2019-05-10]. Dostupné z: <http://utkl.ff.cuni.cz/prislovník/>

Příslovní I. [online]. Mozkolam, 2019 [cit. 2019-05-10]. Dostupné z: <http://mozkolam.cz/vizualni-hlavolamy/obrazcove-hlavolamy/prislovi/>

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 7 pro základní školy*. 1. vyd. Praha: SPN, 2008, 174 s. ISBN 978-807-2353-910

5.3.2 Výuková prezentace č. 3

**Slovo a ustálená slovní spojení:
FRAZÉMY**

Nauka o významu slov

Výuková prezentace č.3

Vyluštěte přesmyčky, které ukrývají názvy jednotlivých frazémů. Poté je přiřaďte k jednotlivým definicím.

ROVPŘÍNÁNÍ P R I R O V N Ā N Ī
 PANSTROIKY P R A N O S T I K Y
 SLOPŘÍVÍ P Ř Í S L O V Í
 ČERNĚ R Ě N Ě

FRAZÉMY

PŘIROVNÁNÍ srovnává dva jevy na základě jejich podobnosti, často pomocí spojky jako, např. *chytřý jako liška*.


RČENÍ ustálené obrazné spojení slov, jehož původní význam nevnímáme doslova, pouze obrazně, nejčastěji bývá základem sloveso, které začleněním do věty může měnit své tvary, např. *mit za ušima*.

PŘÍSLOVÍ je ustálené slovní spojení s mravním ponaučením, má vždy podobu věty, např. *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*.

PRANOSTIKY lidové průpovědky o počasí a zemědělských činnostech, např. *Na nový rok o slepičí krok*.


Ústně vysvětlete pranostiky. Ke kterému datu se vztahují?

Svatá Lucie, noci upije. 13 12
 Na svatého Jiří, lezou z děr hadi a štíři. 24 4
 Medardova kápě, 40 dní kape. 8 6
 Sv. Martin přijede na bílém koni. 11 11
 Na Hromnice o hodinu více. 2 2



Doplňte přirovnání

sladký jako	MED
hladový jako	VLK
plný jako	VČELKA
chudý jako	KOSTELNÍ MYŠ
hbitý jako	PSTRUH
bystřý jako	RYB
štíhlá jako	LAŇ



Spojte rčení s jeho významem.

vytrhnout trn z paty	využít, nepromrhat příležitost
chytit příležitost za pačesy	obcházet osoby a podlizávat je o něco prosit
stát pevně nohama na zemi	udělat něco pozdě
mit kliku	pomoci (někomu) z velmi obtížné situace
pozdě bycha honiti	mit reálný pohled na svět
leštit kliky	mit štěstí

Antické frazémy – přiřaďte k rčení správný význam

Sisyfovská práce	vyjádření stavu vzniku zamilovanosti, náklonnosti či zálibení
Pandořina skříňka	formální vítězství, které v konečném důsledku úspěch nepřináší
Amorovy šípy	zhoubný dar, uvolněné zlo
Pyrrhovo vítězství	dar nebo zisk, který způsobuje obdarovanému spíše potíže či zlo než užitek a spokojenost
Danajský dar	jediné zranitelné místo
Achillova pata	nesmyslná, otupující, marná činnost

Přísliví se pomíchala. Vybavte stejnou barvou části, které k sobě patří.

Kolik řečí umíš,	ke stáru jako když najdeš.	Kam čert nemůže,
Co se v mládí naučíš,	tam chodí lékař.	musí s nimi výtí.
Kam nechodí slunce,	tam nastrojí ženskou.	Kdo chce s vlky žítí,
tolikrát jsi člověkem.		

Opravte chyby v následujících příslovích. Ústně vysvětlete, co znamenají.

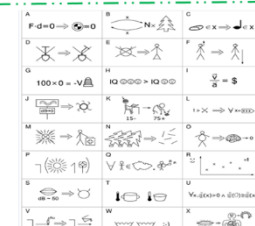
Jak si kdo ustele, tak si sedne. _____

Kdo pozdě chodí, ten nám všem škodí. _____

Komu se nelení, tomu se nadělí. _____

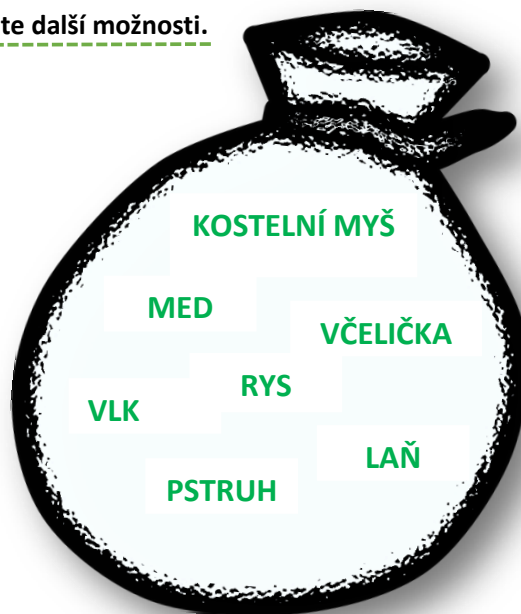
Kdo jinému jámu kopá, sám do ní chytá. _____

Poznáte, jaká přísloví jsou skryta v piktogramech. Přiřaďte správný piktogram označený písmenem ke správnému přísloví. Pracujte ve skupině.



3. Tvořte přirovnání z nabídky, popř. doplňte další možnosti.

- sladký jako
- hladový jako
- pilný jako
- chudý jako
- hbitý jako.....
- bystrý jako
- šťihlá jako



4. Spojte rčení s jeho významem.

vytrhnout trn z paty

využít, nepromrhat příležitost

chytit příležitost za pačesy

obcházet osoby a podlízavě je o něco prosit

stát pevně nohama na zemi

udělat něco pozdě

mít kliku

pomoci (někomu) z velmi obtížné situace

pozdě bycha honiti

mít reálný pohled na svět

leštit kliky

mít štěstí

5. Pokuste se vysvětlit význam těchto rčení.

udělat kozla zahradníkem

prásknout do bot

mít zlaté ruce

6. Přísloví se pomíchala. Vybarvěte stejnou barvou části, které k sobě patří.

Kolik řeči umíš,

ke stáru jako když najdeš.

Kam čert nemůže,

Co se v mládí naučíš,

tam chodí lékař.

musí s nimi výtí.

Kam nechodí slunce,

tam nastrčí ženskou.

Kdo chce s vlky žítí,

tolikrát jsi člověkem.

7. Opravte chyby v následujících příslovích. Ústně vysvětlete, co znamenají.

Jak si kdo ustele, tak si sedne.

Kdo pozdě chodí, ten nám všem škodí.

Komu se nelení, tomu se nadělí.

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní chytá.

5.4 Slovo a ustálená slovní spojení: frazémy II

5.4.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.4

Metodická příprava vyučovací hodiny	
Tematický celek	Nauka o významu slov
Téma vyuč. hodiny	Slovo a ustálená slovní spojení: FRAZÉMY II
Ročník	7.
Cíle vyuč. hodiny	<ul style="list-style-type: none">➤ žák charakterizuje základní pojmy: slovo, sousloví, frazémy➤ žák odliší ustálené slovní spojení od volného spojení slov➤ žák rozpozná přirovnání, rčení, přísloví a pranostiky➤ žák vysvětlí význam obrazných spojení slov a umí je využívat v mluvených i písemných projevech➤ žák samostatně pracuje se slovníkem

Organizační formy výuky

Hromadná výuka, samostatná práce, práce ve skupině

Výukové metody

Řízený rozhovor, výklad, práce s pracovním listem

Učivo

- vymezení pojmů: frazémy, přísloví, pranostiky, rčení a přirovnání
- obrazný význam frazémů

Učební pomůcky

Výuková prezentace č.3, Pracovní list č.3, losovací kartičky se jmény žáků


Vnitropředmětové a mezipředmětové vztahy

Učivo z lexikologie (ustálená slovní spojení: sousloví)

Literární výchova (ústní lidová slovesnost, řecké báje a pověsti)

Průběh vyučovací hodiny

1. Zahájíme vyučovací hodinu a nastíníme průběh výukové lekce.

 2. Řízeným rozhovorem zjišťujeme úroveň osvojených znalostí z předchozí hodiny. Položíme několik otázek a úkol:

- *Mezi ustálená slovní spojení patří sousloví a frazémy. Jaký je mezi nimi rozdíl?*
- *Vzpomenete si, jaké typy frazému rozlišujeme?*
- *Uvedte příklady pranostik, přirovnání, rčení a přísloví.*

Několik příkladů jednotlivých frazémů zapíšeme na tabuli. Dále zjistíme, zda některý z žáků splnil dobrovolný úkol a našel několik pranostik vážících se k měsíci jeho narození.



3. Skupinová práce: Přřazení piktogramu k příslušnému přísloví (viz Pracovní list č.4, cv.1 *Poznáte, jaká přísloví jsou skryta v piktogramech. Přřad'te správný piktogram označený písmenem ke správnému přísloví. Pracujte ve skupině.*)

Pomocí losu rozdělíme žáky do skupinek po čtyřech. Jejich úkolem bude přřadit k sobě co nejrychleji správný piktogram označený písmenem a text přísloví. Společně si poté vysvětlíme významy méně známých přísloví.

Řešení:

A $F \cdot d = 0 \Rightarrow \text{☉} = 0$	B $\overset{x}{\curvearrowright} N \times \text{🌲}$	C $\text{🍞} \in x \Rightarrow \text{🎤} \in x$
D 	E 	F
G $100 \times 0 = -V \text{🏠}$	H $IQ \text{😊😊😊} > IQ \text{😞😞😞}$	I $\frac{V}{a} = \$$
J $\text{dB} \rightarrow 0 \Rightarrow \text{☀️}$	K 	L $t > X \Rightarrow \forall x = \dots$
M 	N 	O
P $\neg (\text{☀️} \wedge \text{🌸})$	Q $\forall \text{👤} \in \text{🌿} . \text{👤}^n$	R
S $\text{dB} - 50 \Rightarrow \text{👁️}$	T 	U $\forall x . \text{👤}(x) > 0 \wedge \text{👤}(x) \geq \text{👤}(x)$
V $\neg \text{👤}^{\text{Au}} \Rightarrow \neg \text{👤}$	W 	X

A: Bez práce nejsou koláče.

B: Jak se do lese volá, tak se z lese ozývá.

C: Koho chleba jíš, toho píseň zpívej.

D: Kdo nic nedělá, nic nezkazí.

E: Kam čert nemůže, tam nastrčí ženskou.

F: Pýcha předchází pád.

G: Stokrát nic umořilo vola.

H: Více hlav více ví.

I: Čas jsou peníze.

J: Tichá voda břehy mele.

K: Co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš.

L: Po bitvě každý generál.

M: Kam slunce nechodí, tam chodí doktor.

N: Když se kácí les, létají třísky.
O: Plný břich, rozum tich.
P: Pro jedno kvítí slunce nesvítí.
Q: Co Čech, to muzikant.
R: Kdo se směje naposled, ten se směje nejlépe.
S: Co je šeptem, to je čertem.
T: Nic se nejí tak horké, jak se uvaří.
U: Všude dobře, doma nejlépe.
V: Nehas, co tě nepálí.
W: Když se dva perou, třetí se směje.
X: Líná huba, holé neštěstí.



4. Pracovní list cv.2: K přísloví dle vlastního výběru vymysli příběh, který by ho vhodně vystihoval. Situaci poté zakresli do políček jako komiks. A nechte hádat své spolužáky, zda poznají, o jaké přísloví se jedná.

Žáci mají díky předchozímu úkolu poměrně velký zásobník přísloví, z nichž si mohou vybírat. Dáme jim dostatek času na to, aby si své příběhy promysleli a poté je písemně a výtvarně zpracovali. Nebudeme-li mít již v hodině dostatek času, dáme žákům na výběr, zda chtějí přísloví zpracovat písemně nebo ho ztvárnit kresbou. Žáci své práce budou postupně prezentovat, nestihneme-li to, budeme v tom pokračovat příští hodinu. Žáci, kteří nestihnou splnit úkol v hodině, by ho měli dokončit doma.

5. Na závěr zhodnotíme práci žáků a ukončíme hodinu.

Přílohy


Pracovní list č.4












Zdroje

Příspěvky I. [online]. Mozkolam, 2019 [cit. 2019-05-10]. Dostupné z:<http://mozkolam.cz/vizualni-hlavalamy/obrazcove-hlavalamy/prislovi/>

5.4.2 Pracovní list č.4

Pracovní list č.4

1. Poznáte, jaká přísloví jsou skryta v piktogramech. Přiřadte správný piktogram označený písmenem ke správnému přísloví. Pracujte ve skupině. 

A $F \cdot d = 0 \Rightarrow \text{☉} = 0$	B $\overset{x}{\curvearrowright} N \times \text{🌲}$	C $\text{🌀} \in x \Rightarrow \text{👤} \in x$
D 	E 	F 
G $100 \times 0 = -V \text{🏠}$	H $IQ \text{😊😊😊} > IQ \text{😞😞}$	I $\frac{\sqrt{a}}{a} = \$$
J $\text{dB} > 0 \Rightarrow \text{☀️}$	K  15- \rightarrow 75+	L $t > x \Rightarrow \forall x = \text{👉}$
M 	N 	O 
P $\neg (\text{☀️} \wedge \text{🌸})$	Q $\forall \text{stick figure} \in \text{🐟}$	R 
S $\text{dB} - 50 \Rightarrow \text{👁️}$	T 	U $\forall x. \text{👤}(x) > 0 \wedge \text{👤}(?) \geq \text{👤}(x)$
V $\neg \text{🔥} \Rightarrow \text{👤}$	W  :-)	X 

F	Pýcha předchází pád.	Čas jsou peníze.
	Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.	Kam čert nemůže, tam nastrčí ženskou.
	Všude dobře, doma nejlépe.	Koho chleba jíš, toho píseň zpíváš.
	Kdo nic nedělá, nic nezkazí.	Stokrát nic umožilo vola.
	Bez práce nejsou koláče.	Více hlav více ví.
	Nic se nejí tak horké, jak se uvaří.	Nehas, co tě nepálí.
	Co je šeptem, to je čertem.	Když se dva perou, třetí se směje.
	Po bitvě každý generál.	Co Čech, to muzikant.
	Co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš.	Líná huba, holé neštěstí
	Plný břich, rozum tich.	Kdo se směje naposled, ten se směje nejlépe.
	Pro jedno kvítí slunce nesvítlí.	Kam slunce nechodí, tam chodí doktor.
	Tichá voda břehy mele.	Když se kácí les, létají třísky.

2. K přísloví dle vlastního výběru vymysli příběh, který by ho vhodně vystihoval. Situaci poté zakresli do políček jako komiks. A nechte hádat své spolužáky, zda poznají, o jaké přísloví se jedná.

The comic strip template consists of seven rounded rectangular panels arranged in a staggered grid pattern. The panels are empty, intended for drawing a story.

5.5 Slova jednoznačná a mnohoznačná

5.5.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.5

Metodická příprava vyučovací hodiny	
Tematický celek	Nauka o významu slov
Téma vyuč. hodiny	Slova JEDNOZNAČNÁ A MNOHOZNAČNÁ
Ročník	7.
Cíle vyuč. hodiny	<ul style="list-style-type: none">➤ žák rozliší slova mající jeden význam, od slov nesoucích významů více➤ žák rozpozná významu mnohoznačného slova na základě kontextu➤ žák rozpozná přenesení významu na základě metafor a metonymie

Organizační formy výuky

Hromadná výuka, samostatná práce, práce ve skupině

Výukové metody

Řízený rozhovor, výklad, práce se slovníkem, práce s pracovním listem



Učivo

- slova jednoznačná a mnohoznačná
- jednoznačnost vlastních jmen a odborných názvů
- významy základní a přenesené
- metafora a metonymie

Učební pomůcky

Výuková prezentace č.5, Pracovní list č.5, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, *Internetová jazyková příručka*, tablety, losovací kartičky se jmény žáků

Průběh vyučovací hodiny

1. Zahájíme vyučovací hodinu a nastíníme průběh výukové lekce.
-  2. Dokončíme prezentace vlastní tvorby týkající se ztvárnění přísloví (viz Pracovní list č.4, cv.2). Práci žáků zhodnotíme.
-  3. Před našim odborným výkladem, prvně necháme žáky, aby se pokusili svými slovy vysvětlit, co znamená jednoznačnost a mnohoznačnost slov. Měli přijít s tím, že v jazyce existují slova pouze s jedním významem, ale i slova s více významy. Pod jedním slovem si představíme různé věci.



4. Výklad: *Slova jednoznačná a mnohoznačná* (viz prezentace a pracovní list)

Slova jednoznačná mají pouze jeden význam. Jsou to především vlastní jména (*Vlasta, Praha, Sněžka, Labe*) a odborné názvy (*lingvistika, meteorit, zájmeno*). Slova mnohoznačná mají více věcných významů, přičemž jeden je vždy *základní* a ostatní jsou *druhotné*, které vznikly přenesením slova na věci, které s původní skutečností nějak souvisí, např. *koruna, list, jazyk*.



5. Pracovní list cv.1: *Roztříd'te do sloupců slova na jednoznačná a mnohoznačná.*

Slova nejen roztřídí, ale také u slov mnohoznačných hledají možné významy a rozhodují, který z nich je základní a který druhotný. Vhodné je žákům ve slovníku ukázat zpracování hesla mnohoznačného slova, upozorníme, že významy jsou číslovány, přičemž pod číslem jedna je význam základní, zbylé jsou druhotné.

Řešení:

jednoznačná: Anna, Jindřichův Hradec, vodík, plíce, fyzika, babička, příslovce, Pardubice

mnohoznačná: houba, země, rakvička, zebra, lopatka, zub, klíč, oko



6. Pracovní list cv.2: *Vyberte si z předchozího cvičení 3 mnohoznačná slova a napište je ve slovních spojeních – každé ve dvou různých významech.*

Vedeme žáky k vysvětlování věcného významu slov, na základě srovnání týchž slov v různých spojení si uvědomují mnohoznačnost daného slova.

Řešení: *houba v lese – houba na mytí, česká země – kope do země, rakvička pro nebožtíka – rakvička se šlehačkou, zebra v zoo – přejdi po zebře, lidská lopatka – lopatka na písek, bolavý zub – zub pily, klíč od bytu – utáhnout klíčem, lidské oko – oko na punčoše*



7. Výklad: *Přenesení významu – metafora* (viz prezentace)

Slova mnohoznačná spolu významově souvisí, některá vznikají přenesením významu na základě vnější podobnosti dvou věcí (barva, tvar, velikost...), např. *lidské ucho* a *ucho hrnečku* se podobá svým tvarem.



8. Pracovní list cv.3: *Nakresli k daným mnohoznačným slovům vždy tři obrázky s jiným významem. Urči, ve kterém významu je slovo základní (Z) a ve kterém přenesené (P).*

Možné řešení:

koruna – *královská koruna (Z), mince (P), koruna stromu (P)*

list – *list stromu (Z), list papíru (P), list – dopis (P)*

hřbet – *hřbet koně (Z), hřbet hor (P), hřbet knihy (P)*

oko – *lidské oko (Z), volské oko (P), pytlácké oko (P)*



9. Výklad: Přenesení významu – metonymie a synekdocha

U některých mnohoznačných slov bychom však vnější podobu hledali marně, přesto mezi nimi nějaká významová souvislost existuje, v takovém případě hovoříme o metonymii. Metonymie je přenesení významu na základě vnitřní souvislosti, např. čte **Čapka** (*dílo od Čapka*), **kašmír** (*textilie původem z Kašmíru*), **psaní** (*dopis vzniklý procesem psaní*), **watt** (*fyzikální jednotka pojmenovaná po fyzikovi Wattovi*). Za určitý druh metonymie je považována tzv. synekdocha, což je záměna části za celek (*bylo tam celé město – lidé z města*) nebo celku za část (*měl hnědý vlas – místo vlasy*). Poukážeme na to, že některá pojmenování vznikla metaforou i metonymií, takovým případem je slovo *jazyk*. Užijeme ho ve dvou větách: *Srovnej si jazyk u boty. Roman umí tři jazyky – angličtinu, němčinu a ruštinu.* Základní význam slova *jazyk* je lidský orgán. Přenesením na základě vnější podobnosti je pojmenován *jazyk boty*. Ve druhé větě je mezi základním významem slova a jeho druhotným významem vnitřní souvislost (orgán jazyka potřebujeme k mluvení, produkování řeči).



10. Pracovní list cv.4: *Odlište od sebe různé typy přeneseného pojmenování. Podtrhněte metaforu červeně, metonymii modře, synekdochu zeleně.*

Řešení:

Název díla je napsán na **hřbetu** knihy. Zubař mi vytrhl **stoličku**. Láhev má úzké **hrdlo**. Dostala jsem **psaní** z ciziny. Na **rentgenu** byla patrná zlomenina. O jeho úspěchu věděla **celá škola**. **Krk** houslí byl poničen. K narozeninám jsem dostala krásné **kolo**. Museli mi vytrhnout zvětšené **mandle**. Vypil celou **sklenici**. Základní jednotka elektrického proudu je **ampér**. Koupil jsem **uherák** a různé **sladkosti**. Právě čtu **Nezvala**.




11. Pracovní list cv.5: *Do rámečku napište slovo mnohoznačné.*


Řešení:

okousaný jadřinec jablka; vyvýšenina na přední straně hrtanu – **ohryzek**; koňovitý

savec; přechod pro chodce – **zebra**; spouštěč vody; zvířecí budík – **kohoutek**; nástroj na zamykání a odemykání zámku; nářadí pro údržbáře – **klíč**; zaměstnanec v nemocnici; ženský sourozenec – **sestra**

 **12. Pracovní list cv.6: Vymyslete 3 slova, která přenesla svůj význam metaforicky a 3 slova, která ho přenesla metonymicky.**

Vymyslet by měli taková slova, která v hodině ještě nezazněla. Mnohoznačná slova přenesená na základě metafor a metonymie zapisujeme na tabuli.

 **13. Pracovní list cv.7: Z možností vyberte pouze jednu správnou odpověď.**

Řešení:

Slova jednoznačná

- a) mají více významů
- b) **mají pouze jeden význam**
- c) jsou to pouze odborné názvy

Kde jsou pouze slova jednoznačná

- a) hliník, kostra, Pavel
- b) **Vlašim, kyslík, Vltava**
- c) prezident, jazyk, Adéla

Slova mnohoznačná

- a) **mají více než jeden význam**
- b) patří mezi ně vlastní jména
- c) mají jeden význam

Kde jsou pouze slova mnohoznačná:

- a) stůl, ucho, hřbet
- b) kopretina, cukrovka, oko
- c) **kořen, klíč, noha**

14. Na závěr shrneme učivo a zhodnotíme práci žáků.

Přílohy

Výuková prezentace č.5
Pracovní list č.5

Zdroje

Internetová jazyková příručka [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, 2019 [cit. 2019-06-23].

PAVLÍČKOVÁ, Andrea a kol. *Hravá čeština 7: pro 7. ročník ZŠ a víceletá gymnázia*. 3.

vydání. Praha: Taktik, 2017.

5.5.2 Výuková prezentace č. 5

Slova JEDNOZNAČNÁ A MNOHOZNAČNÁ

Nauka o významu slov

Výuková prezentace č.5

Vyberte si z předchozího cvičení 3 mnohoznačná slova a napište je ve slovních spojeních – každé ve dvou různých významech.

houba v lese x houba na mytí | x

..... x | x

Slova jednoznačná a mnohoznačná

SLOVA JEDNOZNAČNÁ mají pouze **jeden** věcný význam.

Jsou to především:

- vlastní jména, např. Vlasta, Praha, Sněžka, Alík, Labe
- odborné názvy, např. lingvistika, meteorit, záměno

SLOVA MNOHOZNAČNÁ mají **více** věcných významů, přičemž jeden je vždy **základní** a ostatní jsou **druhotné**, které vznikly přenesením slova na věci, které s původní skutečností nějak souvisí, např. koruna, list, jazyk.

Roztřídte do sloupců slova na jednoznačná a mnohoznačná.


houba, Anna, Jindřichův Hradec, země, rakvička, vodík, plíse, zebra, fyzika, lopatka, babička, zub, příslovec, klíč, Pardubice, oko

JEDNOZNAČNÁ	MNOHOZNAČNÁ
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....


Slova jednoznačná a mnohoznačná


SLOVA MNOHOZNAČNÁ vznikají:

a) **metaforou** = přenesení významu na základě **vnější podobnosti** dvou věcí, např. lidské **ucho** hrnečku



Nakresli k daným mnohoznačným slovům vždy tři obrázky s jiným významem. Urči, ve kterém významu je slovo základní (Z) a ve kterém přenesené (P).

koruna 


list 


Slova jednoznačná a mnohoznačná

b) **metonymií** = přenesení významu na základě **vnitřní souvislosti**, např. čte **čapka** (dílo od Čapka), **kašmír** (textilie původem z Kašmíru), **psaní** (dopis vzniklý procesem psaní), **watt** (fyzikální jednotka pojmenovaná po fyzikovi Wattovi).

c) **synekdochou** = záměnou části za celek (bylo tam celé město – lidé z města) nebo celku za část (měl hnědý vlas – místo vlasy)

Nakresli k daným mnohoznačným slovům vždy tři obrázky s jiným významem. Urči, ve kterém významu je slovo základní (Z) a ve kterém přenesené (P).

hřbet 

oko 

Odlišťe od sebe různé typy přeneseného pojmenování. Podtrhnete **metaforu červeně**, **metonymií modře**, **synekdochou zeleně**.

Název díla je napsán na hřbetu knihy. Zubař mi vytrhl stoličku. Láhev má úzké hrdlo. Dostala jsem psaní z ciziny. Na rentgenu byla patrná zlomenina. O jeho úspěchu věděla celá škola. Krk houslí byl poničen. K narozeninám jsem dostala krásné kolo. Museli mi vytrhnout zvětšené mandle. Vypil celou sklenici. Základní jednotka elektrického proudu je ampér. Koupil jsem uherák a různé sladkosti. Právě čtu Nezvala.

Do rámečků napište slovo mnohoznačné:

okousaný jadránek jablka; vyvýšenina na přední straně hrтанu – **ohryzek**

koňovitý savec; přechod pro chodce – **zebra**

spouštěč vody; zvířecí budík – **kohoutek**

nástroj na zamykání a odemykání zámku; nářadí pro údržbáře – **klíč**

zaměstnanec v nemocnici; ženský sourozenec – **sestra**

Z možností vyberte pouze jednu správnou odpověď.

<p>Slova jednoznačná</p> <p>a) mají více významů</p> <p>b) mají pouze jeden význam</p> <p>c) jsou to pouze odborné názvy</p>	<p>Slova mnohoznačná</p> <p>a) mají více než jeden význam</p> <p>b) patří mezi ně vlastní jména</p> <p>c) mají jeden význam</p>
<p>Kde jsou pouze slova jednoznačná:</p> <p>a) hliník, kostra, Pavel</p> <p>b) Vlašim, kyslík, Vltava</p> <p>c) prezident, jazyk, Adéla</p>	<p>Kde jsou pouze slova mnohoznačná:</p> <p>a) stůl, ucho, hřbet</p> <p>b) kopretina, cukrovka, oko</p> <p>c) kořen, klíč, noha</p>

Vymyslete 3 slova, která přenesla svůj význam metaforicky a 3 slova, která ho přenesla metonymicky.

METAFORICKY	METONYMICKY
.....
.....
.....

5.5.3 Pracovní list č.5

Pracovní list č.5

Slova JEDNOZNAČNÁ A MNOHOZNAČNÁ



SLOVA JEDNOZNAČNÁ mají pouze věcný význam.

Jsou to především:

- např. *Vlasta, Praha, Sněžka, Alík, Labe*
- např. *lingvistika, meteorit, zájmeno*

SLOVA MNOHOZNAČNÁ mají věcných významů, přičemž jeden je vždy **základní** a ostatní jsou **druhotné**, které vznikly přenesením slova na věci, které s původní skutečností nějak souvisí, např. *koruna, list, jazyk*.

1. Roztříděte do sloupců slova na jednoznačná a mnohoznačná.

houba, Anna, Jindřichův Hradec, země, rakvička, vodík, plíce, zebra, fyzika,
lopatka, babička, zub, příslovce, klíč, Pardubice, oko

JEDNOZNAČNÁ

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

MNOHOZNAČNÁ

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. Vyberte si z předchozího cvičení 3 mnohoznačná slova a napište je ve slovních spojeních – každé ve dvou různých významech.

<i>houba v lese</i>	×	<i>houba na mytí</i>	×
.....		
.....	×	×
.....		



SLOVA MNOHOZNAČNÁ vznikají:

a) **metaforou** = přenesení významu na základě dvou věcí,
např. lidské x **ucho hrnečku**



3. Nakresli k daným mnohoznačným slovům vždy tři obrázky s jiným významem. Urči, ve kterém významu je slovo základní (Z) a ve kterém přenesené (P).

→ koruna	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
→ list	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
→ hřbet	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
→ oko	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>

b) **metonymií** = přenesení významu na základě, např. čte **Čapka** (dílo od Čapka), **kašmír** (textilie původem z Kašmíru), **psaní** (dopis vzniklý procesem psaní), **watt** (fyzikální jednotka pojmenovaná po fyzikovi Wattovi).

c) **synekdochou** = záměnou částí za celek (bylo tam **celé město** – lidé z města) nebo celku za část (měl hnědý **vlas** – místo vlasy)

4. Odlište od sebe různé typy přeneseného pojmenování. Podtrhněte **metaforu červeně**, **metonymii modře**, **synekdochu zeleně**.

Název díla je napsán na hřbetu knihy. Zubař mi vytrhl stoličku. Láhev má úzké hrdlo. Dostala jsem psaní z ciziny. Na rentgenu byla patrná zlomenina. O jeho úspěchu věděla celá škola. Krk houslí byl poničen. K narozeninám jsem dostala krásné kolo. Museli mi vytrhnout zvětšené mandle. Vypil celou sklenici. Základní jednotka elektrického proudu je ampér. Koupil jsem uherák a různé sladkosti. Právě čtu Nezvala.

5. Do rámečku napište slovo mnohoznačné.

okousaný jadřinec jablka; vyvýšenina na přední straně hrtanu –

koňovitý savec; přechod pro chodce –

spouštěč vody; zvířecí budík –

nástroj na zamykání a odemykání zámku; nářadí pro údržbáře –

zaměstnanec v nemocnici; ženský sourozenec –

6. Vymyslete 3 slova, která přenesla svůj význam metaforicky a 3 slova, která ho přenesla metonymicky.

METAFORICKY

METONYMICKY

.....
.....

7. Z možností vyberte pouze jednu správnou odpověď.

Slova jednoznačná

- a) mají více významů
- b) mají pouze jeden význam
- c) jsou to pouze odborné názvy

Kde jsou pouze slova jednoznačná:

- a) hliník, kostra, Pavel
- b) Vlašim, kyslík, Vltava
- c) prezident, jazyk, Adéla

Slova mnohoznačná

- a) mají více než jeden význam
- b) patří mezi ně vlastní jména
- c) mají jeden význam

Kde jsou pouze slova mnohoznačná:

- a) stůl, ucho, hřbet
- b) kopretina, cukrovka, oko
- c) kořen, klíč, noha

5.6 Homonyma

5.6.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.6

Metodická příprava vyučovací hodiny	
Tematický celek	Nauka o významu slov
Téma vyuč. hodiny	HOMONYMA
Ročník	7.
Cíle vyuč. hodiny	<ul style="list-style-type: none">➤ žák poznává významové vztahy a rozdíly mezi slovy➤ žák porozumí podstatě vztahu homonymie➤ žák na základě významu rozliší, zda se jedná o mnohoznačné slovo nebo o homonymum

Organizační formy výuky

Hromadná výuka, samostatná práce, práce ve dvojicích

Výukové metody

Řízený rozhovor, výklad, vysvětlování, práce se slovníkem, práce s pracovním listem, práce s videem

Učivo

- významové vztahy mezi slovy
- homonyma a mnohoznačná slova
- druhy homonym

Učební pomůcky

Výuková prezentace č.6, Pracovní list č.6, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, *Internetová jazyková příručka*, tablety

Průběh vyučovací hodiny

1. Zahájíme vyučovací hodinu a nastíníme plán výukové lekce.



2. V úvodu hodiny bude potřeba zopakovat předešlé učivo týkající se mnohoznačnosti slov. Jelikož homonyma musíme odlišit od slov mnohoznačných.

3. Práce s videoukázkou (viz prezentace)

Pustíme krátkou reklamu od T-mobile (*V naší třídě je nejlíp: Jez*). V ději reklamy se setkáme s užitím dvou případů homonym: **jez** (*vodní stavba napříč toku k zvýšení hladiny*) X **jez** (*rozkazovací způsob slovesa jíst*); **odlamuj** (*lámáním oddělit*) X **odlamuj** (*ve vodácké mluvě znamená určitou pohybovou techniku s pádlem*)

Po zhlédnutí videa klademe žákům otázky: *Z jakého důvodu jsem jim pustila tuto videoukážku? Vlastními slovy sdělte, jaká situace se ve videu odehrála.*

Záměnou významů slov dochází mezi aktéry k nedorozumění. Zatímco učitel upozorňuje žáka na blížící se jez, žák to pochopí jako výzvu k jezení. Na učitelův pokyn odlamuj, začne odlamovat kusy chleba a házet je kolem sebe.



4. Výklad: **Homonyma** (viz prezentace a pracovní list)

Homonyma jsou slova, která stejně znějí, případně se i stejně píší, ale liší se svým věcným významem. Homonyma je nutné odlišit od slov mnohoznačných. Názorně jim to demonstrujeme na slově mnohoznačné *zebra* (*zvíře; přechod pro chodce*) a *zámek* (*šlechtické sídlo X zařízení (ovládané klíčem) umožňující něco zamknout, zavřít*). Zatímco významy mnohoznačného slova *zebra* spolu významově souvisejí, došlo k přenesení významu na základě podobnosti. Homonyma spolu významově nijak nesouvisí.



5. Práce se slovníkem (ve dvojicích)

Necháme žáky porovnat zpracování slovníkového hesla *zámek* (homonymum) a *zebra* (mnohoznačné slovo). Měli by zjistit, že homonyma jsou ve SSČ uvedena jako samostatná hesla, kdežto u mnohovýznamových slov jsou jednotlivé významy číslovány v rámci jednoho hesla.



5. Pracovní list cv.1: **Doplňte, jaké tři různé významy mají slova jeřáb**

a servis.

Řešení:

jeřáb – *strom; pták; stroj*

servis – *opravářská služba, dílna; podání v míčových hrách; jídelní soubor*



6. Výklad: **Druhy homonym**

Homonymy mohou být slova, která se:

- stejně vyslovují i stejně píší, např.: **kolej** (stopa po kolech vozu) – **kolej** (ubytovací zařízení)
- stejně se vyslovují, ale různě se píší, např. **vír** (na vodě) – **výr** (sova)
- shodují se pouze v některých tvarech – jedná se o různé slovní druhy v různých gramatických významech, např. **tři** (číslovka) – **tři** (rozkazovací způsob slovesa *třít*)



7. Pracovní list cv.2: Odlište homonyma (H) od slov mnohoznačných (M).

Utvořte s nimi slovní spojení nebo krátké věty.

Řešení:

oko (M) – *lidské oko, oko na punčoše*; matka (H) – *pečující matka, utáhnout matku u kola*; topit (H) – *topit se ve vodě, topit v kamnech*; hřbet (M) – *hřbet koně, hřbet knihy*; kolej (H) – *kolej vlaku, ubytování na koleji*; los (H) – *mohutný los, vsadil si los*



8. Pracovní list cv.3: Následující homonyma užitě v krátkých větách, rozlišíte tak jejich různé významy.

Možné řešení:

role/role – Výborně se zhostil herecké role. Role papíru už došla. **pas/pas** – Nezapomeň si sebou na letiště vzít pas. Maminka má štíhlý pas. **raketa/raketa** – K narozeninám jsem si přála tenisovou raketu. Raketa odstartovala do Vesmíru.

kolem/kolem – Točil mlýnským kolem. Šel kolem. **má/má** – Má kamarádka studuje v Paříži. Petr má dva sourozence.



9. Pracovní list cv.4: Homonyma, která se stejně vyslovují, ale jinak píšou, užitě ve slovních spojeních a upřesněte tak jejich význam: (např. visel – vysel: obraz visel na zdi – vysel ječmen)

Možné řešení:

zbil – zbyl: *surově zbil psa, zbyl celý dort*; **mi – my:** *věřila mi, my se neúčastnili*; **zed' – zet':** *bíla zed', můj zet'*; **plot – plod:** *plot kolem domu, plod jabloně*; **mýt – mít:** *mýt nádobí jarem, mít dobrou náladu*; **pyl – pil:** *pyl na květu, pil limonádu*; **objetí – oběti:** *vřelé objetí, stal se obětí války*; **slepýš – slepiš:** *slepýš je plaz, slepiš krabičku*



10. Pracovní list cv.5: Vymysli několik homonym pro své spolužáky.

12. Shrnutí probraného učiva o homonymech.

Přílohy

Výuková prezentace č.6

Pracovní list č.6

Zdroje

T – mobile reklama: <https://www.youtube.com/watch?v=KSb80pmTJJ4>

KVAČKOVÁ, Jaromíra a kol. *Český jazyk pro 7. ročník: učebnice*. Brno: Nová škola s.r.o, 2013. 152 s. ISBN: 978-80-7289-486-4.

5.6.2 Výuková prezentace č. 6

HOMONYMA (= slova souzvučná)

Nauka o významu slov

Výuková prezentace č.6

Homonymie (v reklamě)

Homonyma

HOMONYMA jsou slova, která **stejně znějí**, případně se i stejně píší, ale liší se svým **věcným významem**. Homonyma je nutné odlišit od slov **mnohoznačných**.
Na rozdíl od slov mnohoznačných jejich významy spolu nijak **nesouvisí**

SLOVO MNOHOZNAČNÉ

HOMONYMA

Doplňte, jaké tři různé významy mají slova jeřáb a servis.

JEŘÁB	strom pták stroj	SERVIS	oprav. služba, dílna podání v míčových hrách jídelní soubor
-------	------------------------	--------	---

Homonyma

Homonymy mohou být slova, která se:

- stejně vyslovují i stejně píší, např.: *kolej* (stopa po kolech vozu) – *kolej* (ubytovací zařízení)
- stejně se vyslovují, ale různě se píší, např. *vír* (na vodě) – *vír* (sova)
- shodují se pouze v některých tvarech – jedná se o různé slovní druhy v různých gramatických významech, např. *tří* (číslovka) – *tří* (rozkazovací způsob slovesa *třít*)

Odlište homonyma **H** od slov mnohoznačných **M**. Utvořte s nimi slovní spojení nebo krátké věty.

oko	<input type="checkbox"/> lidské, pytlácké	matka	<input type="checkbox"/>
topit (se)	<input type="checkbox"/>	hřbet	<input type="checkbox"/>
kolej	<input type="checkbox"/>	los	<input type="checkbox"/>

Následující homonyma užitě v krátkých větách, rozlišíte tak jejich různé významy.

role – role _____

pas – pas _____

raketa – raketa _____

kolem – kolem _____

má – má _____

Homonyma, která se stejně vyslovují, ale jinak píší, užitě ve slovních spojeních a upřesněte tak jejich význam: (např. visel – vysel: obraz visel na zdi – vysel ječmen)

zbyl – zbil	mi – my
zeď – zeť	plod – plot
mýt – mít	pyl – pil
objeti – oběti	slepýš – slepiš

Slovní hříčky

Zápis v Jákovské knížce:
Běhal po třídě a zvracel žilte a stolky.

Matka řekla synovi: Odeš se! Syn se ohnal.

Já jsem Smyšleek z Nohavic. Já jsem si taky omazal kalhoty. A čím Vám to pustilo?

Pánové, nežijte ze!

Mezi básníky mě žádný Vířezlav nezval, o moji hudební výchovu žádný Oskar nedbal.

Přijďte sami nebo s paní, vyberte si zdravé spaní.

5.6.3 Pracovní list č.6

Pracovní list č.6

HOMONYMA (= slova souzvučná)



HOMONYMA jsou slova, která **stejně**, případně se i stejně píší, ale **liší se** svým Homonyma je nutné odlišit od slov **mnohoznačných**.

Na rozdíl od slov mnohoznačných jejich významy spolu nijak **nesouvisí**



SLOVO MNOHOZNAČNÉ

HOMONYMA

1. Doplňte, jaké tři různé významy mají slova jeřáb a servis.

JEŘÁB

SERVIS



Homonymy mohou být slova, která se:

- stejně vyslovují i stejně píší, např.: **kolej** (stopa po kolech vozu) – **kolej** (ubytovací zařízení)
- stejně se vyslovují, ale různě se píší, např. **vír** (na vodě) – **výr** (sova)
- shodují se pouze v některých tvarech – jedná se o různé slovní druhy v různých gramatických významech, např. **tři** (číslovka) – **tři** (rozkazovací způsob slovesa *třít*)

2. Odlište homonyma **H** od slov mnohoznačných **M**. Utvořte s nimi slovní spojení nebo krátké věty.

oko

topit (se)

kolej

matka

hřbet

los

3. Následující homonyma užíjte v krátkých větách, rozlišíte tak jejich různé významy.

role – role

pas – pas

raketa – raketa

kolem – kolem

má – má

4. Homonyma, která se stejně vyslovují, ale jinak píší, užíjte ve slovních spojeních a upřesněte tak jejich význam: (např. visel – vysel: *obraz visel na zdi – vysel ječmen*)

zbyl – zbil

mi – my

zed' – zeť

plod – plot

mýt – mít

pyl – pil

objetí – obětí

slepýš – slepíš

5. Vymyslete několik homonym pro své spolužáky.

5.7 Synonyma

5.7.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.7

Metodická příprava vyučovací hodiny	
Tematický celek	Nauka o významu slov
Téma vyuč. hodiny	SYNONYMA
Ročník	7.
Cíle vyuč. hodiny	<ul style="list-style-type: none">➤ žák vnímá významové rozdíly synonym➤ žák si uvědomuje, že nelze synonyma zaměnit ve všech kontextech➤ žák rozliší stylistické příznaky slov

Organizační formy výuky

Hromadná výuka, samostatná práce, práce ve dvojicích

Výukové metody

Řízený rozhovor, výklad, vysvětlení, práce se slovníkem, práce s pracovním listem

Učivo

- synonyma
- sousloví
- slova přejatá
- slohové zabarvení slov
- citové zabarvení slov

Učební pomůcky

Výuková prezentace č.7, Pracovní list č.7, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, *Akademický slovník cizích slov*, *Slovník českých synonym*, tablety

Průběh vyučovací hodiny

1. Zahájíme vyučovací hodinu.



2. K významovému vztahu homonymie přidáme další vztah. Tentokrát půjde o slova, která pojmenovávají stejnou nebo podobnou skutečnost.



3. Výklad: *Synonyma* (viz prezentace)

Synonyma jsou jednoslovná i víceslovná pojmenování, která mají různou formu, ale stejný nebo podobný věcný význam, např. *pěkný – hezký*. Synonyma vytváří synonymické řady: *mluvit – hovořit – říkat – dorozumívat se – komunikovat – plkat – žvanit – kecat...*



4. Pracovní list cv.1: *Napište co nejvíce synonym k následujícím slovům.*

Možné řešení:

dům – budova, stavení, barák, vila, chata, sídlo...; **učitel** – vyučující, pedagog, kantor, lektor...; **dívka** – děvče, slečna, holka...



5. Výklad: *Synonyma* (viz prezentace)

Stejný nebo podobný význam mohou být jednoslovná pojmenování a sousloví, např. *mobil a mobilní telefon*, slova domácí a přejatá, např. *kopaná – fotbal*.



6. Pracovní list cv.2: *K jednoslovným pojmenováním uveďte synonyma víceslovná (sousloví).*

Ilustrujeme to, že se jako synonyma často uplatňují dvojice pojmenování jednoslovných a víceslovných.

Řešení:

metropole – *hlavní město*

premiér – *předseda vlády*

angličtinář – *učitel angličtiny*

čeština – *český jazyk*

minerálka – *minerální voda*

písemka – *písemná práce*



7. Pracovní list cv.3: *Nahrad'te původem cizí slova vhodnými českými ekvivalenty. Použijte slovník (ASCS).*

Dokazujeme to, že se jako synonyma často uplatňují dvojice slov domácího a cizího původu. Ve cvičení ověřujeme porozumění významu cizích slov a hledáme k nim český ekvivalent. Zamysleme se nad tím, kdy je vhodnější dát přednost českému slovu před cizím a naopak.

Řešení:

expert – *odborník*; historie – *dějiny*; biografie – *životopis*; existovat – *být*; exploze – *výbuch*; žurnalista – *novinář*; ignorovat – *nevšímat si*, realizovat – *uskutečnit*



8. Výklad: *Synonyma*

Synonyma se mohou lišit významovým odstínem (stupněm intenzity), např. *prší – mží*, *veliký – obrovský*, *katastrofa – nehoda*. Ne ve všech kontextech jsou jednotlivá synonyma zaměnitelná.



9. Pracovní list cv.4: *V následujících dvojicích synonym vyberte to, které má zesílený význam.*

Řešení:

nehoda – **katastrofa** ; prší – **leje**; **křičet** – volat; **obrovský** – velký; **rvát se** – bít se; teplota – **horečka**; malý – **nepatrný**; studený – **ledový**; **přetěžko** – nesnadno; **hrůza** – strach



10. Výklad: Synonyma

Synonyma se mohou lišit slohovým zabarvením: slova hovorová (*otec – táta*), slova knižní (*podzim – jeseň*), slova básnická (*luna – měsíc*), slova odborná (*přídavné jméno – adjektivum*).



11. Pracovní list cv.5: **Rozlište příznaky, kterými se liší synonyma v následujících dvojicích. Dvojice synonym, které můžeme vždy zaměnit, zakroužkujte?**

Rozlišujeme úplnou a částečnou synonymii slov, srovnáním věcného významu slov v uvedených dvojicích zjistíme, že některá se liší svým příznakem, a tudíž je nelze ve všech kontextech zaměnit.

Řešení: Tučně jsou zvýrazněna slova, která jsou zcela synonymní.

chlapec – kluk (hovor.), **košíková – basketbal**, **hoch – chlapec**, odpovědět – odvětit (kniž.), stále – pořád (hovor.), jaro – vesna (kniž.), **výsadkář – parašutista**, **podobizna – portrét**, květina – kytky (hovor.)



12. Pracovní list cv.6: *Napište spisovná synonyma k následujícím nespisovným slovům.*

Žáci by měli rozlišovat slova spisovná od nespisovných a uvědoměle je vhodně a funkčně užívat.

Řešení:

facka – *pohlavek*; čumět – *dívat se*, kšeft – *obchod*, noťas – *notebook*, fáro – *automobil*, ajťák – *IT technik*, uklohnit – *uvařit*, fofr – *spěch*

13. Shrňeme učivo o synonymech a ukončíme hodinu.

Přílohy

Výuková prezentace č.7
Pracovní list č.7

Zdroje

Internetová jazyková příručka [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, 2019 [cit. 2019-06-25]. Dostupné z: <http://prirucka.ujc.cas.cz/>

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 9 pro základní školy*. 1. vyd. Praha: SPN, 2010, 175 s. ISBN 978-807-2354-818.

PALA, Karel, VŠIANSKÝ, Jan. *Slovník českých synonym*. 4.vyd. Praha: NLN, 2008. 480. ISB: 978-80-7106-450-3

5.7.2 Výuková prezentace č.7

SYNONYMA (= slova souznačná)

Nauka o významu slov

Výuková prezentace č.7

Synonyma

SYNONYMA jsou jednoslovná i vícelslovná pojmenování, která mají různou **formu**, ale **stejný** nebo **podobný** věcný **význam**, např. *pěkný – hezký*.

Synonyma vytváří **synonymické řady**: *mluvit – hovořit – říkat – dorozumívat se – komunikovat – plkat – žvanit – kecat...*

Napište co nejvíce synonym k následujícím slovům.

dům


učitel

dívka

Synonyma

Stejný nebo podobný význam mohou mít:

- slovo a **sousloví** např.: *mobil – mobilní telefon*
- slovo **domácí a přejaté**, např.: *kopaná – fotbal*



K jednoslovným pojmenováním uveďte synonyma vícelslovná (sousloví).

metropole = <i>hlavní město</i>	premiér = <i>předseda vlády</i>
angličtinář = <i>učitel angličtiny</i>	čeština = <i>český jazyk</i>
minerálka = <i>minerální voda</i>	písemka = <i>písemná práce</i>

Nahradte původem cizí slova vhodnými českými ekvivalenty. Použijte slovník (ASCS).

expert – <i>odborník</i>	historie – <i>dějiny</i>
biografie – <i>životopis</i>	existovat – <i>být</i>
exploze – <i>výbuch</i>	ignorovat – <i>nevšímat si</i>
žurnalista – <i>novinář</i>	realizovat – <i>uskutečnit</i>

Synonyma

Významový rozdíl mezi synonymy

Kočka utíká před psem. ✘ **Pavel běží před Petrem.**

Kočka utíká před psem, protože ji honí. Pavel je v závodech rychlejší než Petr.

Synonyma se mohou lišit:

a) významovým odstínem (stupněm intenzity): *prší – mží, veliký – obrovský, katastrofa – nehoda*

V následujících dvojicích synonym vyberte to, které má zesílený či zeslabený význam.

nehoda – katastrofa	prší – leje
křičet – volat	obrovský – velký
rvát se – bít se	teplota – horečka
malý – nepatrný	studený – ledový
přetěžko – nesnadno	hrůza – strach

Synonyma

b) liší se slohovým zabarvením

- ♦ slova **hovorová** (*otec – táta*)
- ♦ slova **knižní** (*podzim – jeseň*)
- ♦ slova **básnická** (*měsíc – luna*)
- ♦ slova **odborná** (*přídavné jméno – adjektivum*)

Synonyma

c) liší se příslušností k různým útvarům národního jazyka

- ♦ slova spisovná a nespisovná (*lahev - flaška*)

d) liší se citovým zabarvením

- ♦ slova **lichotná** (*pes – pejsek, Barbora - Baruška*)
- ♦ slova **hanlivá** (*ústa – huba, držka, ruka – pazoura, hnáta*)

Napište spisovná synonyma k následujícím nespisovným slovům.

facka čumět kšéft

notás fáro ajták

odfláknout uklohnit foťr

5.7.3 Pracovní list č.7

Pracovní list č.7

SYNONYMA (= slova souznačná)



SYNONYMA jsou jednoslovná i víceslovná pojmenování, která mají různou , ale nebo věcný ,
např. *pěkný – hezký*.

Synonyma vytváří **synonymické řady**: *mluvit* - , ,
..... , , ,

1. Napište co nejvíce synonym k následujícím slovům.

dům

učitel

dívka



Stejný nebo podobný význam mohou mít:

- *slovo a* , např.: *mobil – mobilní telefon*
- *slovo domácí a* , např.: *kopaná – fotbal*

2. K jednoslovným pojmenováním uveďte synonyma víceslovná (sousloví).

metropole

premiér

angličtinář

čeština

minerálka

písemka

3. Nahraďte původem cizí slova vhodnými českými ekvivalenty. Použijte slovník (ASCS).

expert historie

biografie existovat

exploze ignorovat

žurnalista realizovat



Synonyma se mohou lišit:

a) **významovým odstínem** (stupněm intenzity): *prší – mží, veliký – obrovský, katastrofa – nehoda*

4. V následujících dvojicích synonym vyberte to, které má zesílený význam.

nehoda – katastrofa prší – leje křičet – volat obrovský – velký
rvát se – bít se teplota – horečka malý – nepatrný studený – ledový
přetěžko – nesnadno hrůza – strach

b) **slohovým zabarvením:**

- ❖ slova **hovorová** (otec –
- ❖ slova **knižní** (podzim –
- ❖ slova **básnická** (měsíc –
- ❖ slova **odborná** (přídavné jméno –

5. Rozlište příznaky, kterými se liší synonyma v následujících dvojicích. Dvojice synonym, které můžeme vždy zaměnit, zakroužkujte?

chlapec – kluk košíková – basketbal hoch – chlapec
odpovědět – odvětit stále – pořád jaro – vesna
výsadek – parašutista podobizna – portrét květina – kytky.....

c) **příslušností k různým útvarům národního jazyka:**

- ❖ slova **spisovná a nespisovná** (láhev – flaška)

6. Napište spisovná synonyma k následujícím nespisovným slovům.

facka čumět kšeft
noťas fáro ajťák
odfláknout..... uklohnit fofr

d) **citovým zabarvením** (slova lichotná a hanlivá): *pes – pejsek, ústa – huba, ruce – pazoury*

5.8 Antonyma

5.8.1 Metodická příprava vyučovací hodiny č.8



Metodická příprava vyučovací hodiny	
Tematický celek	Nauka o významu slov
Téma vyuč. hodiny	ANTONYMA
Ročník	7.
Cíle vyuč. hodiny	<ul style="list-style-type: none">➤ žák rozumí pojmu antonyma➤ žák vytváří antonymické dvojice slov➤ žák si uvědomuje, že jedno slovo vstupuje do více antonym. dvojic vlivem mnohoznačnosti slov

Organizační formy výuky
Hromadná výuka, samostatná práce, práce ve dvojicích

Výukové metody
Řízený rozhovor, výklad, vysvětlování, práce se slovníkem, práce s pracovním listem

Učivo
<ul style="list-style-type: none">• antonyma a synonyma• mnohoznačnost slov

Učební pomůcky
Výuková prezentace č.8, Pracovní list č.8, <i>Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost</i> , <i>Internetová jazyková příručka</i>

Průběh vyučovací hodiny
<p>1. V úvodní části žákům sdělíme obsah dnešního vyučování.</p> <p> 2. Řízeným rozhovorem zopakujeme téma minulé vyučovací hodiny. Vedeme žáky k uvědomění, že mezi slovy neexistují pouze vztahy souznačnosti, kdy pro jednu skutečnost máme různá pojmenování, ale také vztah protikladnosti.</p> <p> 4. Výklad: <i>Antonyma</i> (viz prezentace)</p> <p>Antonyma jsou slova opačného významu. Vztahu antonymie žáci velmi dobře rozumí. Upozorníme je však na skutečnost, že antonymický vztah tvoří pouze dvojice slov na rozdíl od synonym, které vytvářejí celé synonymické řady. Většina slov nemá své protějšky, a to zejména řada podstatných jmen. Naproti tomu přídavná jména většinou své antonymum mají, neboť vyjadřují dvě krajnosti (např. <i>malý</i> – <i>velký</i>,</p>

hodný – zlý) Antonymní dvojici vždy vytváří slova téhož slovního druhu (např. *vstup – východ*, nesprávně: *vstup – vyjít*).



5. Pracovní list cv.1: *K následujícím slovům uveďte slova protikladná.*

Určete jejich slovní druhy.

Řešení:

mlčet – *mluvit*, pravdivý – *lživý*, vzít – *dát*, ticho – *hluk*, všichni – *nikdo*, ano – *ne*, láska – *nenávisť*, mokro – *sucho*, den – *noc*



6. Hra s antonymy

Vztah antonymie procvičíme během krátké hry (max. 5 min). Řekneme nějaké slovo, např. *minulost* a ukážeme na žáka, který musí říct jeho opak, tedy *budoucnost*. Tento žák poté řekne jiné slovo a vyvolá dalšího žáka. Žáci musí být po celou dobu ve střehu, neboť mohou být během hry vyvoláni několikrát.



7. Pracovní list cv.2: *Představte si, že byste se ráno probudili a vypadali byste jako svůj naprostý protiklad. Popište své opačné já (vlastnosti, vzhled) a svou novou podobu nakreslete.*



8. Výklad: *Antonyma* (viz prezentace)

Antonyma označují jevy stejného druhu, ale opačných vlastností: *hezký – ošklivý, zlý – hodný, světlo – tma*. Některá antonyma tvoříme předponami *ne-* nebo *bez-* (*rovný – nerovný, nadějný – beznadějný*). Povšimneme si případů, kdy jedno slovo vstupuje do více antonymních dvojic, což způsobuje mnohoznačnost některých slov.



9. Pracovní list cv.3: *Přídavné jméno ostrý se pojí vždy s jiným podstatným jménem. Doplňte ke slovu ostrý v daném spojení vhodné antonymum.*

Řešení:

ostrý nůž – tupý nůž, ostrý kečup – jemný kečup, ostrý obraz – matný obraz, ostrý vítr – mírný vítr



10. Pracovní list cv.4: *Ke zvýrazněným slovům v následujících spojeních uveďte synonyma a antonyma.*

Možné řešení:

silná čára – *široká, tenká*

silná postava – *mohutná, štíhlá*

chudý člověk – *nemajetný, bohatý*

chudá půda – *bídná, živná*

veliký král – *mocný, slabý*

veliký dort – *obrovský, malinký*

východ slunce – *svítání, západ*

východ hradu – *odchod, vstup*



11. Pracovní list cv.5: V křížovce si ověřte své znalosti základních pojmů a termínů.

Řešení:

1. Zkratka Akademického slovníku cizích slov – **ASCS**
2. Slova souznačná – **SYNONYMA**
3. Pejsek, kytička, děťátko jsou slova – **LICHOTNÁ**
4. Slova mající více významů jsou – **MNOHOZNAČNÁ**
5. Ksicht, babizna, čokl jsou slova – **HANLIVÁ**
6. Slova jejichž význam spolu nesouvisí – **HOMONYMA**
7. Přenesení významu na základě vnitřní souvislosti – **METONYMIE**
8. Přenesení významu na základě vnější podobnosti – **METAFORA**



12. Pracovní list cv.6: Najděte antonyma pro všechny významy daného slova. Použijte slovník.

Žáci si uvědomují, že pokud je slovo užito v kontextu, může mít zcela jiný význam.

Řešení:

omezený: *nekonečný, bezmezný, plný (k významu ohraničený, limitovaný) velký (k významu malý, nepatrný) chytrý, bystrý, inteligentní (k významu hloupý)*

lehký: *těžký (kufř) náročný, obtížný(úkol) hluboký (spánek)*

13. V závěru hodiny shrneme to, co jsme dnes probírali.

Přílohy

Výuková prezentace č.8

Pracovní list č.8

Zdroje

BARONE, Hana a kol. *Cvičebnice českého jazyka, aneb, Co byste měli znát ze základní školy: nejen k přijímacím zkouškám na SŠ.* 1.vyd. Brno: Didaktis, 2007. 248 s.

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 7 pro základní školy.* 1. vyd. Praha: SPN, 2008, 174 s.

5.8.2 Výuková prezentace č. 8

ANTONYMA (= opozita slova protikladná)

Nauka o významu slov

Výuková prezentace č.8

Antonyma

ANTONYMA jsou dvojice slov s protikladným věcným významem.

- označují jevy stejného druhu, ale opačných vlastností: *hezký – ošklivý, zlý – hodný, světlo – tma*
- některá antonyma tvoříme předponami *ne-* nebo *bez-* (*rovný – nerovný, nadějný – beznadějný*)
- slova mnohovýznamová mívají pro různé významy různá antonyma, např. *starý – mladý (člověk), starý – nový (nábytek)*

K následujícím slovům uveďte slova protikladná. Určete jejich slovní druhy.

mlčet * *mluvit* pravdivý * *lživý* vzít * *dát*

ticho * *hluk* všichni * *nikdo* ano * *ne*

lásky * *nenávisť* mokro * *sucho* den * *noc*

Představte si, že byste se ráno probudili a vypadali byste jako svůj naprostý protiklad. Popište své opačné já (vlastnosti, vzhled) a svou novou podobu nakreslete.



Přídavné jméno *ostrý* se pojí vždy s jiným podstatným jménem. Doplňte ke slovu *ostrý* v daném spojení vhodné antonymum.

ostrý

* *tupý* nůž * *matný* obraz

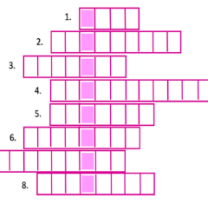
* *jemný* kečup * *mírný* vítr

Ke zvýrazněným slovům v následujících spojeních napište synonyma a antonyma.

	synonymum	antonymum		synonymum	antonymum
silná čára			silná postava		
chudý člověk			chudá půda		
veliký král			veliký dort		
východ slunce			východ hradu		

V křížovce si ověřte své znalosti základních pojmů a termínů.

- Zkratka Akademického slovníku cizích slov
- Slova souznačná
- Pejsek, kytička, děťátko jsou slova ...
- Slova mající více významů
- Ksicht, babizna, čokl jsou slova ...
- Slova jejichž význam spolu nesouvisí
- Přenesení významu na základě vnitřní souvislosti
- Přenesení významu na základě vnější podobnosti



5.8.3 Pracovní list č.8

Pracovní list č.8

ANTONYMA (= opozita, slova protikladná)



ANTONYMA jsou dvojice slov s věcným

1. K následujícím slovům uveďte slova protikladná. Určete jejich slovní druhy.

mlčet ✕ pravdivý ✕ vzít ✕
ticho ✕ všichni ✕ ano ✕
lásky ✕ mokro ✕ den ✕

2. Představte si, že byste se ráno probudili a vypadali byste jako svůj naprostý protiklad. Popište své opačné já (vlastnosti, vzhled) a svou novou podobu nakreslete.

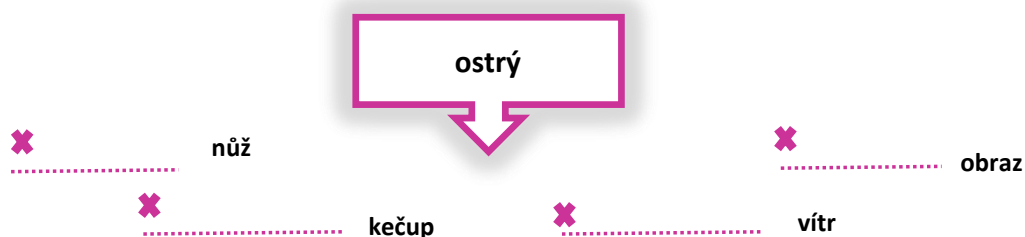
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....



Antonyma

- označují jevy stejného druhu, ale opačných vlastností: *hezký – ošklivý, zlý – hodný, světlo – tma*
- některá antonyma tvoříme předponami _____ nebo _____ (*rovný – nerovný, nadějný – beznadějný*)

3. Přídavné jméno *ostrý* se pojí vždy s jiným podstatným jménem. Doplňte ke slovu *ostrý* v daném spojení vhodné antonymum.

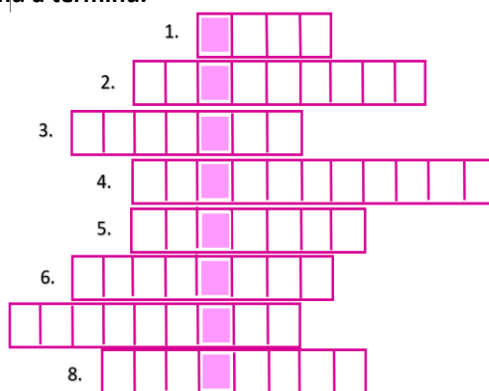


4. Ke zvýrazněným slovům v následujících spojeních uveďte synonyma a antonyma.

	synonymum	antonymum		synonymum	antonymum
silná čára			silná postava		
chudý člověk			chudá půda		
veliký král			veliký dort		
východ slunce			východ hradu		

5. V křížovce si ověřte své znalosti základních pojmů a termínů.

- Zkratka Akademického slovníku cizích slov
- Slova souznačná
- Pejsek, kytička, děťátko jsou slova ...
- Slova mající více významů
- Ksicht, babizna, čokl jsou slova ...
- Slova jejichž význam spolu nesouvisí
- Přenesení významu na základě vnitřní souvislosti
- Přenesení významu na základě vnější podobnosti



6. Najděte antonyma pro všechny významy daného slova. Použijte slovník

Omezený:

Lehký:

6 ZÁVĚR

Diplomová práce se věnovala tvorbě výukových materiálů pro vyučování sémantiky na 2. stupni ZŠ. Nedílnou součástí pedagogické práce každého učitele je příprava na vyučovací hodiny. Činnost je to časově velmi náročná, neboť na přípravu didakticky kvalitního materiálu je potřeba vynaložit velké úsilí. Výukový materiál uvedený v této práci je vytvořen pro použití pedagogem přímo ve výuce. Uvědomujeme si však, že se odlišuje učitel od učitele nejen osobnostními rysy, ale také stylem vyučování a nároky kladenými na žáky, vytvořený materiál proto nemusí vyhovovat každému, může však být alespoň inspiračním zdrojem k tvorbě vlastního výukového materiálu.

V teoretické části byla nejprve v obecné rovině vymezena lexikologie a její hlavní lexikologická disciplína sémantika, protože považujeme za nezbytné, aby pedagog byl dobře seznámen s vědeckými poznatky z oboru, který vyučuje. Na poznatky ze současné lingvistiky jsme plynule navázali v didaktické části, v níž jsme sledovali didaktickou transformaci vědeckých poznatků do vyučovacího procesu. Zprostředkovali jsme přehled učiva a očekávaných výstupů vztahujících se k učivu o významu slov, které si mají žáci osvojit během povinné školní docházky. S přetvářením vědeckých poznatků do podoby přiměřené žákům úzce souvisí podkapitola věnující se zpracování dané problematiky ve dvou řadách učebnic českého jazyka pro 2. stupeň ZŠ, konkrétně se jednalo o učebnicové řady nakladatelství SPN a Nová škola. V této části byl splněn jeden z cílů, neboť došlo k jejich zhodnocení a komparaci. Po jejich prostudování jsme došli k závěru, že větší pozornost tomuto tematickému celku je věnována v učebnicích nakladatelství SPN, přesto v jejím výkladu některé informace chybí. Učebnice částečně opomíjí problematiku frazémů, resp. zmiňuje se pouze o rčení. Velmi kladně hodnotíme dostatek cvičení a jejich rozmanitost. Zpracování učiva o významu slov v učebnicích nakladatelství Nová škola jsme naopak shledali jako nedostatečné, neboť neposkytuje dostatek cvičení a není ani jednou zařazena práce s delším souvislým textem. Jelikož vyučujeme na škole, kde se ve výuce používají právě tyto učebnice, bylo nezbytné připravit si doplňující materiál, v němž by si žáci učivo procvičili a dostatečně upevnili.

Hlavním cílem diplomové práce bylo navržení vlastních výukových materiálů pro žáky 7. ročníku, které obsahují témata vztahující se k sémantice a mají takovou grafickou a obsahovou podobu, která je přiměřená žákům, jejich předpokládaným

vědomostem a dovednostem. Výukové materiály by měly žákům předat kompletní a ucelené vědomosti o daném tematickém celku.

Učivo o významu slov bylo rozloženo do 8 výukových lekcí obsahujících tři části. Ke každé výukové lekci byla vytvořena metodická příprava na vyučovací hodinu, v níž jsou uvedeny organizační záležitosti (cíle vyučovací hodiny, formy práce, metody, učivo a učební pomůcky) a přehledně zpracovaný průběh vyučovací hodiny s popisem jednotlivých aktivit a cvičení obsažených v pracovním listě, včetně jejich správného řešení. Výukové prezentace byly sestaveny tak, aby kopírovaly průběh vyučovací hodiny a zároveň poskytovaly vizuální oporu pro žáky, neboť obsahují správná řešení jednotlivých cvičení zadaných v pracovních listech. Tyto dva materiály jsou propojeny a v hodině využívány souběžně. Pracovní listy pro žáky jsme se snažili zpracovat přehledně, dbali jsme i na to, aby působily esteticky. Cvičení jsme vybírali taková, aby umožňovala naplňovat cíle vyučovací hodiny a zároveň byla pro žáky zajímavá a aktivizovala je k činnosti.

Většina výukových materiálů byla využita přímo ve výuce na pražské základní škole v rámci volitelného semináře Cvičení z českého jazyka. Žáci byli předem informováni, že jim předkládaný výukový materiál bude součástí diplomové práce. Vyučovací hodiny proběhly dle našich představ, především díky ukázněnosti, spolupráci a zodpovědnosti s jakou žáci přistupovali k plnění zadaných aktivit a cvičení. Velmi kladně hodnotili grafické zpracování pracovních listů, většina z nich si je zakládala do desek. Po reflexi odučené hodiny byly tyto materiály následně přepracovány, abychom v diplomové práci předložili materiály plně využitelné v pedagogické praxi.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ

BARONE, Hana a kol. *Cvičebnice českého jazyka, aneb, Co byste měli znát ze základní školy: nejen k přijímacím zkouškám na SŠ.* 1. vyd. Brno: Didaktis, 2007. 248 s. ISBN 978-80-7358-084-1

BRABCOVÁ, R. a kol. *Didaktika českého jazyka pro studující oboru učitelství na prvním stupni základní školy.* 1. vyd. Praha: SPN, 1990. 184 s.

BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů.* 1. Praha: Novinář, 1977. ISBN 59-015-75.

CVRČEK, Václav. *Mluvnice současné češtiny. 1, Jak se píše a jak se mluví.* Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2010. 353 s. ISBN 978-80-246-1743-5.

ČAPEK, Robert. *Moderní didaktika: lexikon výukových a hodnoticích metod.* Praha: Grada, 2015. 604 s. ISBN 978-80-247-3450-7

ČEJKA, Mirek. *Česká lexikologie a lexikografie.* Brno: Masarykova univerzita, 1992. ISBN 8021003936.

ČECHOVÁ, Marie. *Čeština – řeč a jazyk. 2., přeprac. vyd.* Praha: ISV, 2000. 407 s. ISBN 80-85866-57-9.

ČECHOVÁ, Marie. — Styblík, Vlastimil. *Čeština a její vyučování: didaktika českého jazyka pro učitele základních a středních škol a studenty učitelství.* Praha: SPN, 1998. 264 s. ISBN 80-85937-47-6.

ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika.* 1. vyd. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2010. 358 s. ISBN 978-80-7422-020-3.

ČERMÁK, František a Josef FILIPEC. *Česká lexikologie.* Praha: Orbis, 1985. ISBN 0585-5675.

Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. 604 s. ISBN 80-7106-484-X.

GREPL, Miroslav, KARLÍK, Petr, Marek NEKULA a Zdenka RUSÍNOVÁ (eds.). *Příruční mluvnice češtiny. 2. opr. vyd.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012. 800 s. ISBN: 978-80-7106-624-8.

HAUSER, Přemysl. *Didaktika českého jazyka pro 2. stupeň ZŠ*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2007. 137 s. ISBN 978-80-210-4244-5.

HAUSER, Přemysl. *Nauka o slovní zásobě*. 2. vyd. Praha: SPN, 1980. 192 s.

HAVLOVÁ, Ivana, SCHNEIDEROVÁ, Eva a ŠTĚRBOVÁ, Ludmila. *Český jazyk pro studující učitelství 1. stupně ZŠ a SpPg: (fonetika, morfologie, lexikologie)*. Praha: Univerzita Karlova, 1999. 147 s. ISBN 80-86039-94-3.

HAVRÁNEK, Bohuslav, JEDLIČKA, Alois. *Česká mluvnice*. 4. vyd. Praha: SPN, 1981. 562 s. ISBN 16-910-63

HORÁČKOVÁ, Miroslava a kol. *Český jazyk pro 7. ročník ZŠ a příslušný ročník víceletých gymnázií*. Všeň: Alter, 2006. ISBN 978-80-7245-262-0.

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 6 pro základní školy*. 1. vyd. Praha: SPN, 2006, 171 s. ISBN 80-723-5331-4.

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 7 pro základní školy*. 1. vyd. Praha: SPN, 2008, 174 s. ISBN 978-807-2353-910

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 9 pro základní školy*. 1. vyd. Praha: SPN, 2010, 175 s. ISBN 978-807-2354-818.

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 6 pro základní školy: metodická příručka*. 1. vyd. Praha: SPN, 2007. 119 s. ISBN 978-807-2353-415.

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 7 pro základní školy: metodická příručka*. 1. vyd. Praha: SPN, 2007. 152 s. ISBN 978-80-7235-445-0.

HOŠNOVÁ, Eva. *Český jazyk 9 pro základní školy: metodická příručka*. 1. vyd. Praha: SPN, 2013. ISBN 978-80-7235-483-2.

HUBÁČEK, Jaroslav, Eva JANDOVÁ a Jana SVOBODOVÁ. *Čeština pro učitele*. 1. vyd. Opava: Optys, 1996. 303 s. ISBN 80-85819-41-4.

Internetová jazyková příručka, 2017 [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. [cit. 2019-04-23]. Dostupné z: <http://prirucka.ujc.cas.cz>

KVAČKOVÁ, Jaromíra a kol. *Český jazyk pro 7. ročník: učebnice*. Brno: Nová škola s.r.o., 2013. 152 s. ISBN 978-80-7289-486-4.

KVAČKOVÁ, Jaromíra a kol. *Český jazyk pro 9. ročník: učebnice*. Brno: Nová škola s.r.o, 2016. 160 s. ISBN 978-80-7289-834-3.

KRAUSOVÁ, Zdeňka. TERŠOVÁ, Renata. *Český jazyk 7 pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2004, 136 s. ISBN 80-7238-320-5

KRAUSOVÁ, Zdeňka. PAŠKOVÁ, Martina. *Český jazyk 9 pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň: Fraus, 2006, 136 s. ISBN 80-7238-536-4

NĚMEC, Igor, 1987. Obrazné výrazy a jejich lexikalizace. *Slovo a slovesnost* [online]. Roč. 48, č. 2, s. 110-123 [cit. 2019-04-21]. Dostupné z: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3163>

PALA, Karel, VŠIANSKÝ, Jan. *Slovník českých synonym*. 4.vyd. Praha: NLN, 2008. 480 s. ISBN 978-80-7106-450-3

PAVLÍČKOVÁ, Andrea a kol. *Hravá čeština 7: pro 7. ročník ZŠ a víceletá gymnázia*. 3. vydání. Praha: Taktik, 2017. 140 s. ISBN 978-80-7563-075-9.

Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání, 2017 [online]. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, [cit. 2019-04-18]. Dostupné z: <http://www.nuv.cz/t/rvp-prozakladni-vzdelavani>

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vyd. Praha: Academia, 1994. 648 s. ISBN 80-200-0493-9.

ŠMILAUER, Vladimír. *Nauka o českém jazyku*. 4. Praha: SPN, 1979. ISBN 14-689-79.

Školní vzdělávací program pro základní vzdělávání, 2017 [online]. Praha-Čakovice: Základní škola Dr. Edvarda Beneše. *Škola – perspektiva pro život*. [cit. 2019-06-24]. Dostupné z: <https://www.zs cakovice.cz/sites/default/files/dokumenty/svp20170.pdf>

SEZNAM TABULEK

Tabulka 1: Přehled očekávaných výstupů a učiva pro 6. ročník.....	26
Tabulka 2: Přehled očekávaných výstupů a učiva pro 7. ročník.....	26
Tabulka 3: Přehled očekávaných výstupů a učiva pro 8. ročník.....	26
Tabulka 4: Přehled očekávaných výstupů a učiva pro 9. ročník.....	27
Tabulka 5: Přehled témat zastoupených v učebnicích	40